

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN EĞİTİM POLİTİKALARININ MALİ BİR VEÇHESİ: EVKÂF-I MÜNDERİSENİN MAARİFE TERKİ

Yakup KARATAŞ*

Öz

Osmanlı kültür ve medeniyetinde önemli bir yeri olan vakıflar sosyo-ekonomik hayatın en önemli düzenleyici unsuruydu. XIX. yüzyılın değişen şartları içinde vakıf kurumunda kimi düzensizlikler meydana gelmişti. Yüzyılın sonlarına doğru mühim bir finansman kaynağı olan vakıflardan, zaman içerisinde işlevini kaybederek birilerinin haksız kazanç kapısı hâline gelmiş olanları devlet tarafından münderis sınıfında değerlendirilmiş ve eğitim gibi önemli bir alana terk ve tahsis edilmişti. Bu çalışmada bu tahsis hadisesi; tarihi süreç, resmi kayıtlar ve örnekleriyle ele alınacaktır. Sürecin özellikleri, sıkıntıları, aktörleri ve sonuçları keza arşiv belgelerinin ışığında incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Maarif Nezâreti, Evkâf Nezâreti, Evkâf-ı Münderise, Osmanlı Bürokrasisi, İptidâî Mektepler.

A FINANCIAL SIDE OF SULTAN II. ABDULHAMID'S EDUCATIVE POLICIES: CONVEYANCE OF EXTINGUED WAQFS TO EDUCATION

Abstract

Waqfs which had important place in Ottoman culture and civilisation were the most remarkable organising elements of social and economic life. Under the changing circumstances of XIXth century some disorders appeared in waqf enterprices. Towards the end of that century, as important resource of income, some waqfs which lost their functions, they become the source for someone to derive improper personal benefit, were evaluated under the classification of extincted waqfs conveyed and assigned to a remarkable field such as education. In this paper this conveyance event will be handled according to its historical process with official records and examples. Characteristics, problems, actors and results of the process will also be investigated under the light of archive documents.

Keywords: Ottoman State, Ministry of Education, Ministry of Waqfs, Extincted Waqfs, Ottoman Bureaucracy, Primary Schools.

Giriş

Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatının temel dinamiklerinden sayılan vakıflar, kuruluştan itibaren Osmanlı toplumunun çok mühim ihtiyaçlarını karşılayacak teşkilatları ile imparatorluk vizyonunun önemli bir parçası olmuşlardı. Vakıfları zamanın ihtiyaçlarına ve şartlara göre yapılandıran Osmanlılar bu vesile ile hayatın pek çok alanında kolaylaştırıcı önlemler üreterek muhtelif toplumsal sorunları en aza indirmeye veya en kısa yoldan çözmeye

*Doç. Dr.; Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. yakup198025@gmail.com.

çalışmışlardı.¹ İslam coğrafyasında şehirlerin ve kırsal hayatın düzenlenmesinde önemli bir yere sahip olan vakıflar sayesinde oluşturulan pek çok kurum ve kuruluş, vakıf hukukundaki bağlayıcı hükümlerin de etkisiyle uzun yıllar hayatini sürdürmüştü.² Esasen XVI. yüzyıldan itibaren yaşanan küresel ekonomik gelişmeler ve ilerleyen yüzyıllardaki usulsüz vakıf uygulamaları bu sistemin işleyişini aksatacak pek çok sorunu da beraberinde getirmişti. Yine XVII. yüzyılın başlarından itibaren vakıf kurumunda uygulanan icareteyn usulü³ vakıf taşınmazlarının özel mülkiyete dönüşme sürecini hızlandırmıştı. Zira bu usulde kiraya verilen taşınmazlar üzerinde zamanla *aynî hak* niteliğinde bir tasarruf hakkı meydana gelmiş, bu hak da miri arazi gibi intikal hakkı sahiplerine intikal etmeye başlamıştı.⁴ Sultan II. Mahmud zamanındaki merkezîyetçi politikalar kapsamında kurulan Evkâf Nezâreti (1826), memleketteki vakıfların yönetimini tek elde toplamak için atılmış bir adım iken yaşanan mali ve özellikle bürokratik sıkıntılar vakıfların tasfiyesine kadar giden sancılı bir süreci de başlatmıştı.⁵ Batılı devletlerin Osmanlı ülkesinde gayrimenkul edinme teşebbüsleri⁶ sonucu kimi vakıf taşınmazlarının statülerinde yapılan değişiklikler vakıfların gücünü azaltırken vakıfların imkân ve gelirlerinin çeşitli devlet sektörlerine tahsis edilmesi ve mirî hazine ile vakıflar arasındaki mevcut alacak ve borçların karşılıklı ibra edilmesi uygulamaları vakıfları mali yönden yıpratın hususlar olmuştur. Bürokraside yaşanan gecikmeler de pek çok vakıf eseri ve hayratın tamir ve ihyasını zorlaştıran nedenler olmuştur.⁷

Tanzimat'tan (1839) sonra icra edilen eğitim reformları kapsamında devletin mevcut mali durumu da göz önünde bulundurularak eğitimin finansmanı için yeni yollar ve çareler aranmaya başlanmıştır. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde taşrada kurulan okullar

¹ Mehmet Genç (2014), "Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi (VD)*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı 42, s. 10.

² İlber Ortaylı (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat, s. 315.

³ **İcareteyn usulünde** kiraya verilen bir vakıf gayrimenkulünden icare-i muaccele (peşin kira bedeli) ve icare-i müeccele (veresiye kira bedeli) adları altında iki türlü kira bedeli talep edilerek uzun süreli bir kiralama işlemi gerçekleştirilmekteydi. Ahmet Akgündüz (1996), *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul: OSAV Yayınları, s. 447. İcareteynli vakıflarda kiracı kiraladığı vakıf mülkünün tamamen mutasarrıfı olur ve bu hakkını isterse başkasına satar, devir veya hibe edebilirdi. Mehmet Ali Ünal (2011), *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, s. 339.

⁴ Hüseyin Hatemi (1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyete Vakıf", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, C. 6, s. 1673.

⁵ Mustafa Güler (2012), "Osmanlı Devletinde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi", *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, s. 338.

⁶ Dış borçlar kapsamında ele alınabilecek bu hususla ilgili olarak bilhassa 1862 tarihli Hobard-Foster Raporu ve bu raporu müteakip uygulamaların Osmanlı vakıflarına tesirleri konusunda bk. Emine Kıray (2008), *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 92-141.

⁷ Nazif Öztürk (1995), "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 11, s. 524. XIX. yüzyılda Osmanlı vakıflarının çözülmesine yol açan kimi uygulamalar ve vakıf hazinesinden diğer devlet birimlerine yapılan istikrazlar hakkında geniş bir değerlendirme için bk. Nazif Öztürk, "Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar", *VD*, S. 23, s. 297-310.

için bütçeden ayrılacak meblağlar ile birlikte halktan toplanacak yardımlar, yerel vakıflardan sağlanacak gelirler, çeşitli kaynaklardan gelecek bağışlar gibi türlü gelir kalemleri tespit ve tahsis edilmişti. Nizamnamede ilkokulların finansmanı, bazı istisnai hâller dışında, tamamen yerel halkın yardım ve bağışlarına terk edilmişti. Devletin maarif için alternatif kaynak oluşturma faaliyetlerinin ilerleyen yıllarda da devam ettiği ifade edilmelidir.⁸ Öyle ki Sultan II. Abdülhamid döneminde idâdî mektepleri için *Maarif Hisse-i İanesi* adı altında bir gelir kalemi ihdas edilirken iptidâî mektepler için de *evkâf-ı münderise* gelirleri tahsis edilmişti.⁹ Evkaf-ı münderise mefhumu, kapsam itibariyle hayat şartlarının değişmesiyle amaçları ortadan kalkan (kervansaraylar gibi), meşrûtun-lehleri (yararlananları) kaybolan ve gelirleri sarf olunacak hayır müesseseleri mevcut olmayan vakıfları ihtiva etmekteydi.¹⁰ Aşar vergisine maarif hissesinin ilave edilmesi örfi veya şer'i hukuku çok fazla zorlayan bir durum olmamakla birlikte münderise vakıf gelirlerinin maarife terk ve tahsisi kimi görüş ayrılıklarına neden olmuştur denilebilir. Evkâf-ı münderiseyi şer'i hukuka aykırı gören bir görüş özetle; "hiçbir vakıf münderise olmaz ve amaçsız kalamaz ve vakıf gelirlerinin sarf edileceği son amaç fakirlerdir" şeklinde ifade edilmişti. Diğer görüşe göre ise vakıfların amaçları şer'i hukukun dışına çıkılmadan hâkimin hatta sultanın izni ile hayır amaçlı bazı cihetlere yönlendirilebilir. Bu yaklaşımdan hareketle Osmanlı yöneticileri, tahsis edildiği hayır müesseseleri mevcut olmayan, bir tarafa şart edilmemiş bulunan ve yararlananları ortadan kaybolmuş olduğundan fırsatçılara yem hâline gelmiş olan vakıfların gelirlerine yeni bir yön vermeyi uygun bulmuşlardı. Böylece eğitim gibi önemli bir "maksad-ı hayrî" sahasında bu kabil vakıf gelirlerinin kullanılmasının yolu açılmış oluyordu.¹¹

Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ülkesinde ilköğretim ikili bir görünüm arz ediyordu. Bir tarafta eski usullerle talime devam eden sıbyan mektepleri, diğer tarafta da 1863'ten itibaren modern bir anlayışla eğitim-öğretime başlatılan iptidâî mektepler¹² bulunuyordu. 1882'den sonra Maarif Nezâreti bu ikiliği kaldırmak yerine ağırlığı iptidâî

⁸ Bayram Kodaman (1999), *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara:TTK Yayınları, s. 156-157.

⁹ Selçuk Akşin Somel (2001), "Bir Mali Sorun Olarak Osmanlı Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi", *Doğu Batı (Ekonomi)*, Yıl 4, Sayı 17, s. 69-74. Maarif hissesi tarımla uğraşan ahalinin ödediği aşar vergisinin %11,5'e çıkarılması ve bu nispetin 10'luk kısmının aşar kabul edilerek kalan 1'lik hissesinin bayındırlık işlerine ve 0,5'inin de eğitime aktarılması şeklinde toplanacaktı. Yine şehirlî ahalden taşınmaz mallarının değeri üzerinden %6 oranında alınan müsakkafat vergisinin 1'i eğitime maarif hissesi olarak alınacaktı. Somel, agm, s. 70.

¹⁰ Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 291.

¹¹ Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 291-293.

¹² İptidâî mekteplerin ilk örnekleri "Numune Mektebi" adı altında pilot uygulama denebilecek bir mahiyette İstanbul'da tesis edilmeye başlanmıştı. Mahmud Cevad (2002), *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, (Yay. Haz. Mustafa Ergün vd.), Ankara: MEB Yayınları, s. 147 ve 189.

mekteplere kaydırma yolunu tercih etmişti. Böyle olmakla birlikte geleneksel sıbyan mektepleri de tedrici olarak modernleştirilmeye çalışılıyordu.¹³ Maarife ve hususiyetle ilköğretime terki kararlaştırılmış olan münderis vakıfların tanım, tür ve kapasiteleri, hukuki statüleri ve fonksiyonları, konu ile ilgili olarak yayımlanan Evkaf-ı Münderise Talimatı'nda ve bununla ilgili olarak çeşitli zamanlarda çıkan tahrirat ve tezkirelerde ifade edilmiştir.

Evkâf-ı Münderise Talimatı (EMT) ve Değerlendirilmesi

Burada üzerinde durulacak olan ve Maarif Nezâreti tarafından kaleme alınıp padişah iradesi ile yürürlüğe giren 4 Ekim 1882 tarihli EMT¹⁴, bir talimat ve uygulamalardaki çeşitli aksaklıklar üzerine muhtelif tarihlerde kaleme alınmış tezkirelerden oluşan bir eser olarak yayınlanmıştır. Eserdeki talimat ve tezkireler kronolojik olarak tab edilmemiş ise de burada uygun tarih sırası ile değerlendirilecektir. Eserde yer alan en eski tarihli yazı (14 Mart 1874) bir Sadaret tezkiresidir.¹⁵ Bu tezkirede Maarif ve Evkâf Nezâretlerine hitaben; zaviyesi kalmayıp yalnız ismi mevcut olan zaviyedarlıkların başka birine tevcih edilmeyerek bunlara ait ücret ve hasılatın, buldukları yerlerdeki ahalinin istifadesi için okullar yapılması yolunda sarf edilmesinin uygun görüldüğü bildirilmiştir. Esasen EMT'ye kaynaklık eden bu tezkire önemli olmalıdır. Zira bundan sekiz yıl sonra yürürlüğe girecek EMT'nin zihniyet ve usul olarak bu tezkireden mülhem olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonraki yıllara (1893) ait resmi bir kayıta münderis vakıf gelirlerinin maarife terk ve tahsis edilmesinin 1874 yılında başladığı ifade edilmektedir.¹⁶ Demek oluyor ki uygulama fiilen 1874 mali yılının Mart ayından itibaren başlamış olmakla birlikte talimatın yayınlanması 1882 yılında gerçekleşmiştir. Bu ara dönemle ilgili çok fazla kayda rastlanmamış olması, söz konusu uygulamanın genelleşmediğinin işareti olabilir. Kaldı ki aşağıda da görüleceği üzere talimatın yayınlanmasının üzerinden yıllar geçmesine rağmen uygulamada pek çok sıkıntı baş gösterecektir. Maarif Nezâreti'nin talimatı içeren eserde bu tezkireye yer vermiş olması, uygulamanın meşruiyetini temin için atılmış bir adım gibi görünmektedir. Talimatın yayınlanmasından iki yıl öncesine (Aralık 1880) ait resmi bir kayıta münderis vakıf gelirlerinin maarife terki konusunun Babıali'nin gündeminde olduğu

¹³ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 68-69.

¹⁴ *Evkâf-ı Münderise Talimatı* (1325), İstanbul: Matbaa-i Amire. <http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/kitaplar/550005200051000490004900095001140011500069.pdf>. (ET.15.11.2015)

¹⁵ *EMT*, s. 11.

¹⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezâreti, Mektubi Kalemi (BOA. MF. MKT). Dosya Nr. 180, Gömlek Nr. 91 (1311.S.29/11 Eylül 1893) Bundan sonra DN/GN).*

belirtilmişti.¹⁷ Söz konusu talimatın yürürlüğe girmesinden hemen önceki günlerde konunun, Babıali'nin olduğu kadar taşra bürokrasisinin de gündeminde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 1882 yılının Ağustos ayında Maarif Nezâreti'nden sadarete yazılan bir arzda Diyarbekir'de münderis vakıfların maarif idaresi tarafından elde edilmeye çalışılması üzerine evkâf memurlarının bu girişime engel olarak nihai kararın beklenmesinin tavsiye edildiği belirtilmiş ve ne yapılması gerektiği konusunda görüş istenmişti. Sadaret'ten Nezâret'e yazılan cevapta ise münderis vakıflarla ilgili talimatın henüz layiha hükmünde olduğu, hakkında irade çıkması üzerine yürürlüğe gireceği ve ondan sonra gerekli bilgilendirmelerin yapılacağı ifade edilmişti.¹⁸

4 Ekim 1882 tarihli EMT'nin girişinde, Osmanlı ülkesine dört yüzden ziyade rüştiye mektebi açılmış olmasına rağmen bunların yeterli olmadığı, sayısı zaten az olan sıbyan mekteplerinin eğitim usullerinin yetersiz olduğu hususları üzerinde durulmuştur. Bundan dolayı memleketin her tarafında sıbyan mekteplerine ihtimam gösterilerek İstanbul'daki iptidâi mektepler gibi daha modern birer eğitim yuvaları olmalarına çalışıldığı ifade edilmiştir. Ancak devletin imkânlarının bu okulların masrafını kaldırmaya el vermediği de ortaya konarak başka bir finans kaynağının temin edilmesinin lüzumuna vurgu yapılmıştır. Bu anlayıştan hareketle toplumun ihtiyaçlarını gideren pek çok hayrat ve müberratin zaman içinde yok olma derecesine geldiği, dönemin ihtiyaçlarına cevap veremediği ve şunun bunun elinde şahsi menfaate müncer olduğu gibi gerekçeler sıralanmıştır. Bu türden münderis (yok olmuş) hayratın gelirlerinin haksız kazanç sahiplerinden kurtarılıp hayırlı bir amaca yönlendirilmesi gerekmektedir. Böylece hayır sahiplerinin de asıl amaçları olan sevaba nail olacakları belirtilmiştir. Hangi tür vakıfların münderis sayılacakları ise şu açıklamalarla ifade edilmiştir: Tevliyetler (vakıf yöneticilikleri) ya irsî bir surette *evladiyet* üzeredir ya da *sadaka tevliyeti* suretiyledir. Evladiyet üzere olan tevliyetlerde gelirler vâkıfın tahsis ettiği yöne (meşrûnun-leh) sarf olunacağından bu tür vakıflara müdahale zaten uygun değildir. İkinci sınıf olan sadaka tevliyetinde ise mütevelliler padişah tevcihi ile mutasarrıf olmuşlardır. Bunlardan hayrat ve müberratı mevcut olanları ya da münderis olup da cami, medrese, mektep, çeşme ve köprü gibi herkesin yararlandığı birimleri bulunan vakıflar imar ve ihya ettirilir. Vakfın fazla gelirlerinden uygun bir miktarı mütevellisine tahsis edilir ve kalan kısmı maarif sandığına nakledilir.¹⁹ Buradan anlaşıldığı üzere mütevelliliği evladiyet üzere olan vakıflarda devletin denetim ve teftiş dışında bir müdahalesi söz konusu

¹⁷ BOA. MF. MKT. 66/95 (1298.M.27/30 Aralık 1880)

¹⁸ BOA. İrade Dâhiliye (İ. DH.) 862/69033 (1299.Za.8/21 Eylül 1882). Münderis vakıfların maarif idarelerince ilhaki yolunda çıkarılan resmi ilan için bk. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 190.

¹⁹ EMT, s. 2-3.

değildir. Yani zamanla soyları kesilmiş mütevellilerin vakıflarının ya da artık kullanılamaz hâlde bulunan kervansaray gibi münderis ve metruk yapıların vakıflarının padişah tarafından sadaka tevliyeti üzere başkalarına tevcih edilmiş olanları *Evkâf-ı Münderise* kapsamında ele alınmıştır. Bu tür vakıfların asli hâllerine dönüştürülmesindenense eğitim alanında kullanılmasının daha önemli olduğu da göz önüne alındığında bunların maarife tahsisi daha makul görülmüştür.

Talimattaki bu tanım ve tahsislere bakıldığında ve taşradaki uygulamalar da hesap edildiğinde vakıf hukuku ve muamelatı açısından oldukça karmaşık bir sürecin başlayacağını tahmin etmek zor olmaz. Nitekim talimata göre münderis vakıfların tespit edilmesi ve gelirlerinin idaresi için her yerde birer meclis kurulması kararlaştırılmıştır. Başkanlığını maarif müdürlerinin yapacağı bu meclislerde memleket eşrafı ve hamiyet erbabından garazsız ve istikamet sahibi üçer aza, bir sandık emini ve bir kâtip bulunacaktır. Sancak ve büyük kazalarda bu meclislerin şubeleri bulunacak ve azalar fahri olarak hizmet verecektir. Meclislerin başlıca görevleri; maarif sandığına ait olan miktarın ayarlanması, vakıf gelirlerinin idaresi, vakıf arazilerinden gelen gelirlerin düzgün bir şekilde toplanması, sandıkta her sene biriken paranın ayrıntılı muhasebesinin görülmesi, biriken parayla ne kadar okul yapılacaksa bunun vilayet idare meclisine bildirilmesi ve verilecek karar üzerine icabının yapılması şeklinde özetlenmiştir. Vali, defterdar, mutasarrıf, kadılar ve müftüler de bu meclislerin çalışmalarında hususi nezaret ve yardımda bulunacaklardır.²⁰ EMT münderis sayılacak vakıflar ve bu vakıfların gelirlerinin idaresini bu şekilde tespit etmiştir. Bu tespitlere göre memlekette maarif ve evkâf alanlarında bir seferberliğin başladığına hükmetmek gerekir.

Talimatın yayınlanmasından on dört gün sonra Dâhiliye Nezâreti'nden Maarif ve Evkâf Nezâretleri ile Meşihat ve Divan-ı Hümayun'a yazılan bir tezkirede münderis vakıflar hakkında talimatta ortaya konan hususlar özet şeklinde geçilerek talimatın vilayetlere ve müstakil mutasarrıflıklara da gönderildiği ifade edilmiştir. Mevzu ile alakalı tüm birimlerin talimatın içeriğine uygun hareket etmelerinin padişah emri olduğu üzerinde durulmuştur.²¹

Münderis vakıfların maarife terk ve tahsisi hususunda devletçe atılan adımların vilayetlerce de desteklenmesi gibi bir zorunluluk vardı. Zira uygulamanın amacına ulaşabilmesi için merkez ve taşra birimlerini koordineli çalışması gerekmektedir. Yukarıda Dâhiliye Nezâretinin bu anlamda tüm vilayet ve müstakil sancaklara bu yolda birer genelge gönderdiği ifade edilmişti. 19 Kasım 1882'de yani talimattan iki buçuk ay sonra Maarif Nezâretinden yine

²⁰ EMT, s. 3-6.

²¹ EMT, s. 8-9.

tüm taşra birimlerine gönderilen bir tahriratta konu ile ilgilenmek üzere meclis, heyet veya komisyonların acilen kurulması ve her şeyden önce söz konusu gelirlerin miktarının belirlenmesi istenmişti. Memlekette bu türden vakıf hayli fazla olduğu için bu vakıfların ve gelirlerinin araştırılması, teftişi ve ortaya çıkarılması gibi işlemlerin hakkıyla ve süratle yapılması lüzumu üzerinde durulmuştu.²²

Talimat ve Dâhiliye Nezâretinin tezkiresinin ardından Evkâf ile Maarif Nezaretleri arasında ülke genelinde hummalı bir alışveriş hareketliliğinin yaşandığını söylemek mümkündür. Ancak bu hareketlilik sırasında talimatın yanlış anlaşılmasından kaynaklanan hatalı uygulamalar da hemen baş göstermiştir. Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nin bu hususa dikkat çeken 21 Mart 1883 tarihli tezkiresinde talimatın yanlış anlaşılmasından dolayı kimi yerlerde mazbut vakıflara²³ da müdahale edildiği ve yanlış anlamaların önüne geçebilmek için gerekli bilgilendirmelerin yapıldığı ifade edilmişti. Tafsilatlı bir izahat veren Evkâf Nezâreti, münderis vakıflar konusunda kendileri ile Maarif Nezâreti arasında tam bir uyum ve ittifakın olduğunu belirterek vilayetlerdeki maarif ve evkâf memurlarının daha dikkatli olmalarını istemişti. Anlaşıldığı kadarıyla evkâf muhasebecilerinin münderis vakıflardan almaları gereken hisseler noktasında bazı anlaşmazlıklar yaşanmış olup Evkâf Nezâreti, kendi memurlarının muhasebe harcı vs gibi vakıf gelirlerini toplamaları gerektiğini ifade etmiş ve vakıf hazinesinin zarar görmemesi gerektiği üzerinde durmuştur. Nezârete göre taşrada yaşanan sorunlardan birisi de vakıf mütevellileri veya mutasarrıfları ile maliye memurları arasında vakıf kayıtları noktasında meydana gelen anlaşmazlıklardır. Bu durumda Evkâf Nezâreti'nden telgrafla bilgi istendiğinde acilen gerekli bilgilendirmelerin yapılacağı ve vakfiye kayıtları konusunda yardımcı olunacağı taahhüt edilmişti.²⁴

Münderis vakıfların maarife terk ve tahsisi işinin sıkıntılı bir süreci beraberinde getireceğine işaret edilmişti. Zira 1883 yılının Nisan ayında Maarif Nezâreti tarafından kaleme alınan bir izahname münderis sayılması gereken vakıflar konusunda taşra idarelerince vuku bulan yanlış anlaşılmaların önüne geçmeye yönelikti.²⁵ Bu izahnamenin vakıf ıstılahının çokça kullanıldığı Evkâf Nezâreti tezkirelerine göre daha açık ve anlaşılır olduğu görülmektedir. Burada, evladiyet üzere idare olunan vakıflara vâkıfın nesli devam ettiği sürece

²² EMT, s. 12-13.

²³ **Evkâf-ı mazbuta:** Doğrudan doğruya evkâf idaresi tarafından idare edilen vakıflardır. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 238.

²⁴ EMT, s. 9-11.

²⁵ EMT, s. 6-8.

dokunulamayacağı belirtilmişti. Padişah tevcihiyle tasarruf olunan sadaka tevliyetlerinin ise bir kısmının hayrat ve müberratı mevcut olup bir kısmının da münderis veya mefkut olduğu üzerinde durulmuştur. İzahnameye göre mevcut olanların, olduğu gibi muhafaza edilmesi ve gelirlerinin önceden olduğu gibi ne yöne tevcih edilmişse ona harcanmaya devam edilmesi, artan gelirin uygun miktarının mütevelliyeye tahsisinden sonra kalanının da maarife terki gerekmektedir. Münderis olanların ise halkın ihtiyacı doğrultusunda cami, mektep, medrese, köprü ve çeşme gibi vakıf unsurlarının imar ve ihyasından sonra yine fazla kalan kısmının uygun miktarı mütevellisine verilip arta kalan meblağ maarife tahsis edilecektir. Münderis olan hayrattan kervansaray gibi zaman ve şartlara uygun olmayan bir takım vakıf yapıları ise şayet birilerine haksız kazanç kapısı hâline gelmişse bunların da tamamen maarif namına zapt edilmesi gerekmektedir. Bu şartlar dışında olan her tür vakıf Evkâf Nezâreti idaresinde olup onlara asla dokunulmaması gerekir. İzahnamede vurgulanan hususlara bakıldığında bürokratik bir takım olumsuzlukların yaşandığı anlaşılır. Metnin sade ve anlaşılır bir üslupla kaleme alınması da yine yanlış anlaşılmaları önlemeye yönelik olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Yukarıda XIX. yüzyılda Osmanlı vakıflarının maruz kaldığı sıkıntılara kısmen değinilmişti. EMT’de yer alan ve Sadaret makamınca kaleme aldırılan 16 Ekim 1884 tarihli bir emirname²⁶ Evkâf Nezâreti’nin bazı mali sıkıntılarına değinmiştir. Söz konusu emirnameye göre evkâf hazinesinin önemli bir gelir kaybı olarak dikkat çekilen husus, vakıf orman ve madenlerinin Ticaret Nezâreti’nin uhdesinde bulunmasıdır. Bir diğer durum da diğer vakıf arazi ve gayrimenkullerinin idaresinin Defter-i Hakani Nezâretince yürütülmesinden dolayı bu nezâret memurlarının vakıf işlerini önemsememesi ve bundan kaynaklanan gelir kayıplarıdır. Bir üçüncü husus ise bazı vilayetlerde mazbut vakıflar gelirlerinin maarife tahsis edilmiş olmasıdır. Yazıda Maarif Nezâretinden alınan bilgilerden hareketle bazı vilayetlerde hâlen faaliyet hâlinde ve hayrat ve müberratı bulunan vakıfların münderis sayılarak maarif namına el konulduğu vurgulanmıştır. Bu durumun asla kabul edilemeyeceği belirtilerek bu şekilde mevcut ve faal vakıfların dahi harap olacağı ifade edilmiş, tüm taşra idarelerine konu ile ilgili emirlerin gönderilmesi istenmiştir.

EMT’de yer alan ve Maarif Nezâreti tarafından kaleme alınan 1897 tarihli bir tahrirde memleketin her yerinde sıbyan mekteplerinin yanı sıra açılan iptidâî mekteplerden bahsedilmiş ve bu mekteplerin öneminden hareketle buralarda muallimlik yapacak yetenekli kimselerin

²⁶ EMT, s. 34-37. Söz konusu emirname Osmanlı Arşivinde MF. MKT. 84/128 (1301.Z.25/16 Ekim 1884)) fon numarasıyla kayıtlıdır.

tedariki hakkında tavsiyelerde bulunulmuştur. Maarif Nezâreti bütçesinin ülke çapındaki iptidâî mektep muallimlerinin masraflarını karşılamada yetersiz kalacağına altı çizilerek, okulların öğretmensiz kalmaması için gerekenin yapılması istenmiştir. Tahrirata göre nahiye merkezlerindeki iptidâî mektep muallimlerinin 100'er kuruş maaşla çalışmalarının onları mali açıdan rahatlatacağı belirtilerek köylerdeki sıbyan mekteplerinin muallimleri olan imamların iptidâî mektep muallimliği formasyonu için kaza merkezlerine getirilmesi ve burada rüştiye muallimlerinden gerekli eğitimi almalarının sağlanması istenmiştir.²⁷ Bu yazıda münderis vakıflarla ilgili bir izahat bulunmazken Maarif Nezâretinin mali zorluklarına dikkat çekildiği ve açılan iptidâî mekteplerin öğretmen açığını kapatabilmek için alternatif çözümler üretildiği anlaşılmaktadır.

Sadaret'ten kaleme alınan bir arz tezkiresinde (10 Ocak 1898) iptidâî mekteplerin finansmanı yolunda en önemli kaynak ahalinin yardımları olup bu okullar için yardım ve başka suretlerle meydana getirilen gelirlerden Maliye'nin binde on civarında vergi almakta olduğu ifade edilmişti. Yine Maliye tarafından münderis vakıf gelirleri ve münderis vakıflara bağlı arsalar üzerine ahalinin yardımlarıyla yapılmış bina ve saire, icare-i vahideli²⁸ gelirler olduğundan, bunlardan da binde dört oranında vergi alınması kararı Şura-yı Devlet Maliye dairesinde görüşülmüş ve konu ile ilgili olumlu irade 15 Ocak'ta çıkmıştı. Maarif Nezâretine de bu gelişme ile ilgili bilgi verilerek gerekenin yapılması istenmişti.²⁹ Görüldüğü üzere talimat 1884 yılında yayınlanmış olmakla birlikte talimatın müdahil ve temas hâlinde olduğu bürokratik teamüllerin yerli yerine oturması uzun yıllar almıştır. Bu doğrultuda, ortada bir gelir devri muamelesi cereyan ettiği için talimatın temas ettiği alanların sadece maarif ve evkâftan ibaret olduğunu düşünmemek gerekir. Uygulama devam ederken zaman içinde baş gösteren aksaklıklar durumun mahiyetine göre giderilmeye çalışılmıştır. Mesela maarife devredilen vakıfların tapuya bağlanması için Defter-i Hakani Nezâreti'nce kaleme alınan bir yazıda tapuya bağlanan vakıfların senetlerinin taşra maarif idarelerine teslim edilmesi gerektiği bildirilmişti (1898).³⁰ Böylece Maarif ve Evkâf Nezâretleri arasında mülkiyet ve aidiyet hususlarında çıkabilecek anlaşmazlıkların giderilmesi amaçlanmıştı.

²⁷ EMT, s. 27-28.

²⁸ **İcare-i vahide**; vakfa ait herhangi bir mülkün muayyen bir müddet için (arazi için 3, bina için 1 yıl) kiraya verilmesi hakkında kullanılan bir tabirdir. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 339.

²⁹ EMT, 26.

³⁰ BOA. MF. MKT. 395/19 (1315.Z.29/21 Mayıs 1898).

Talimatta, ülke çapında karşılaşılan sorunlara örnek çözümler olması amacıyla kaleme alınmış sadaret tezkireleri de bulunmaktadır. Bunlardan biri 12 Kasım 1899 tarihli olup Edirne'ye bağlı Kırkkilise'de bulunan bazı vakıflarla ilgilidir. Sadaka tevliyeti türünden vakıflar olduğu anlaşılacak gelirleri maarife tahsis edilen bu vakıfların daha sonra mütevellilerinin ortaya çıkmasıyla yaşanan karmaşa sonunda Evkâf Nezâreti bu vakıfların gelirlerine el koymuş ve yeniden yapılan incelemelerde bu vakıfların münderis olduğunun anlaşılmasıyla bunlar tekrar EMT kapsamına alınmıştır. 2 Aralık 1899 tarihli bir Sadaret tezkiresinde ise Konya'da ortaya çıkarılan 44 vakıftan 33'ünün meşrûtu-lehlerinin mevcut ve kalan 11'inin ise münderis olduğu anlaşılacak bu 11 vakfın yıllık 3.914 kuruş 5 para tutarındaki gelirlerinin maarife tahsis edilmesi istenmiştir. Bu örneklerden hareketle tüm vilayet valilerine, müstakil sancak mutasarrıflarına ve maarif müdürlerine gönderilen bir genelgede iptidâî mekteplerin esas gelir kaynağı olan münderis vakıfların idaresinde son derece dikkatli olunması emredilmiştir.³¹

Nezâretten taşra maarif müdürlüklerine yazılan 13 Ekim 1900 tarihli bir yazıda münderis vakıflar konusundaki uygulamalarda görülen bazı hatalar üzerinde durulmuştu. Söz konusu vakıfların gelir ve giderlerinin devletin diğer mali alanlarında olduğu gibi ciddiyetle ve talimatına uygun biçimde yürütülmesinin istendiği bu yazıda, yapılacak tüm harcamaların nezâretin bilgisi dâhilinde cereyan ettirilmesi istenmiştir. Kimi maarif memurlarının keyfi hareketlerinin olduğu ve bazı müdürlüklerde maaşlı memurlara münderis vakıf gelirlerinden ücret ödendiği tespitine yer verilmişti. Bu uygunsuzlukların giderilerek nizamı dışında kimseye ödeme yapılmaması, tüm ödemelerin nezâretin onayına sunulması ve aksi şekilde davranmaya devam edenler hakkında kanuni takibat başlatılacağı belirtilmişti. Nezâretin ifadelerine göre münderis vakıf kayıtlarının, sayılarının, gelir tutarının vs kaydedildiği defterlerin defalarca istenmesine rağmen vilayetlerce henüz gönderilmediği de anlaşılmaktadır.³²

Talimatta evkâf-ı münderise komisyonları başkanlıklarını maarif müdürlerinin yapması gerektiği belirtilmişti. Bu uygulamanın zamanla değiştiği anlaşılmaktadır. Zira Maarif Nezâreti'nden umum maarif müdürleriyle Adliye Nezâretine gönderilen bir yazıda komisyon başkanlarının fahri, geçici ve ahaliden olması şartı üzerinde durulmuştu (14 Ekim 1901).³³ Başkanlığın maarif müdürlerinden alınarak ahaliden birine verilmesi bu alandaki iş yükü ve zaman yönetimi konusunda yaşanan sıkıntılardan kaynaklanmış olmalıdır. Aynı yazıda maarif

³¹ EMT, s. 13-17. Konya'daki münderis vakıflardan burada konu edilen 11 vakfın resmi muamelatı için bk. BOA. MF. MKT. 395/19 (1315.Z.29/21 Mayıs 1898).

³² EMT, s. 22-23.

³³ EMT, s. 29-30.

komisyon başkanlarının vakıflar konusunda hukuki salahiyetlerinin olmadığı, ortaya çıkacak mütevellilik veya istihkak davalarında taraf olmamaları gerektiği, şahıslarla maarif idareleri arasında ortaya çıkacak davalarda nezâretin izni dâhilinde hareket edilmesi gerektiği belirtilmişti. Maarif Nezâretinin bu direktifine karşın Adliye Nezâretince yaklaşık beş ay sonra (27 Şubat 1902) kaleme alınan bir yazıda; şahısların maarif müdürleri ve komisyon reisleri aleyhine ve maarif namına açtıkları davalarda müdür ve komisyon reisleri savunma makamında olacaklarından mahkemeye katılmalarının ve bunların mühlet istemeleri durumunda mahkemenin bunlara mühlet vermesinin kanun gereği olduğu belirtilmişti.³⁴ Adliye Nezâretinin bu mütalaası daha sonra Maarif Nezâretince de kabul edilerek taşra maarif idarelerine bildirilmiştir.³⁵ Anlaşıldığı kadarıyla talimatın yayınlanmasının üzerinden yaklaşık on yıl geçmiş olmasına rağmen nezâretler arasındaki yetki karmaşası ve hukuki prosedür tam anlamıyla yerleşmemiştir. Bunda münderis vakıfların hukuki mahiyetinin karmaşıklığı ve taşra memurlarının bürokratik gereklilikleri hakkıyla anlamamış olmalarının payı büyük olsa gerektir. Münderis vakıflarla ilgili muamelelerin ve hukuki sürecin karmaşıklığından dolayı Evkâf ve Maarif müdürlüklerinin zaman içinde yanlış müdahalelerde buldukları ve münderis olmayan kimi vakıfların münderis gibi muamele gördüğü veya tam tersi durumların yaşandığı anlaşılmıştır. Zira Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nden kaleme alınan 20 Temmuz 1903 tarihli bir tutanak ülkede bu kapsamdaki yanlış vakıf uygulamalarını söz konusu ederek daha dikkatli davranılmasını istemektedir.³⁶

EMT'ye giren son yazı 25 Nisan 1904 tarihli olup Maarif Nezâretince taşra maarif müdürlüklerine hitaben kaleme alınmıştı.³⁷ Bu yazıda maarif hisse-i ianesi ile münderis vakıflardan elde edilen gelirlerin miktar ve meblağlarının nezârete bildirilmediği, kimi vilayetlerde eğitim erbabınca tasarruf edilen gayrimenkullerden gelen gelirlerin bilgisinin nezâretle paylaşılmadığı, evkâf-ı münderise komisyonlarındaki görevlilerin kimler olduğunun nezâretçe bilinmediği ve bu durumun bazı hukuki sakıncaları beraberinde getirdiği gibi problemler üzerinde durulmuştu. Nezârete göre toplam on milyon guruştan fazla olduğu tahmin edilen eğitim gelirlerinin (ki bu yekûna münderis vakıflar da dâhildir) düzgünce kullanılması ve

³⁴ EMT, s. 23-24.

³⁵ EMT, s. 25.

³⁶ EMT, s. 18-22.

³⁷ EMT, s. 30-34. Bir fikir vermesi açısından şu rakamlara dikkat edilmelidir. Talimatın yürürlüğe girmesinden 1893 yılına değin maarif hissesi olarak Erzurum'da 2.824.000, Sivas'ta 2.624.000 ve Mamuretülaziz'de 2.406.000 guruş birikmiştir. BOA. Dâhiliye Mektubi Kalemi Evrakı (DH. MKT.) 856/55 (1322.Ra.17/1 Haziran 1604). 1904 tarihli bu arşiv kaydında maarif hissesi ve münderis vakıf gelirlerinin hakkıyla kullanılmadığı, taşradaki Defter-i Hakani ve Evkâf memurlarının zorluk çıkardığı ve söz konusu meblağların acilen maarife terk edilmesi gerektiği ifade edilmişti.

bunun için de maarif idarelerinin sağlıklı bütçeler oluşturması gereği vurgulanmıştı. Bu kayıtların doğru tutulmaması ise taşradaki maarif memurlarının ehliyetsizliğine bağlanmıştı. Mali keşmekeşe son verebilmek için merkez tarafından düzenlenen defter ve cetvellerin taşra maarif idarelerine gönderildiği bildirilmişti. Gönderilen defter ve cetvellerde ilgili sütunların doğru bir şekilde doldurulması, her tür maarif gelirin kayıt altına alınması ve tüm görevlilerin atama veya azil bilgilerinin nezâretle paylaşılması gibi idari-mali tedbirler ortaya konmuştu. Maarif Nezâretinin bu son yazısı sadece münderis vakıflarla ilgili olmayıp, bunları da içine alan genel mali düzensizlik ve söz konusu düzensizliğin giderilmesine yönelik emirlerden oluşuyordu.

4 Ekim 1882'de yayınlanan EMT, tespit edilebildiği kadarıyla 1911 yılının ortalarına kadar yürürlükte kalmıştır.³⁸ Yaklaşık 29 yıl yürürlükte kalan bu talimat çıkış noktası itibariyle çeşitli tartışmaları beraberinde getirmiş ise de ortak devlet aklı, münderis vakıfların eğitim gibi hayırlı bir maksat uğrunda kullanılmasını mümkün kılmıştır. Talimatın kimi devlet memurlarınca yanlış anlaşılması ve konu üzerinde maarif ile evkâf arasındaki anlaşmazlıkların uzun yıllar sürüp gitmesi mevzuun bürokratik ve hukuki yapısının karmaşıklığından kaynaklanmış olmalıdır. Buna bir de her nezâretin kendi memurlarının başka nezâretlere ait işlere ehemmiyet vermemesi, mevzuatın yanlış yorumlanması ve suiistimaller de ilave edilince ortaya çıkan uygunsuzluklar daha tanımlanabilir olmaktadır. Aşağıda ele alınacak örneklerde, münderis vakıfların maarife tahsis edilmesi uygulamalarının Osmanlı ülkesinin farklı yerlerinde nasıl cereyan ettiği, elde edilen gelirlerin tasarruf şekilleri ve karşılaşılan güçlükler gibi hususlar üzerinde durulacaktır.

Münderis Vakıf Gelirlerinin Kullanım Alanları

1882 tarihli EMT yürürlüğe girdikten ve taşra maarif ve evkâf müdürlüklerine konu ile ilgili bilgilendirmeler yapıldıktan sonra Osmanlı ülkesinde kurulan hususi maarif komisyon ve meclisleri, münderis sayılan vakıfların tespiti işine odaklanmıştı. Osmanlı arşivinden elde edilen farklı vilayetlere ait örneklerde, kronolojik biçimde, münderis vakıfların maarife terki neticesinde bu vakıf gelirlerinin hangi alanlarda kullanıldığı açıklanmaya çalışılacaktır. Talimatında münderis vakıf gelirlerinin iptidâî mekteplerin ihtiyaçları için tahsis edildiği belirtilmesine rağmen öğretmen maaşları, çeşitli kırtasiye masrafları, tapu ve mahkeme harçları gibi iptidâî mekteplerle temas hâlinde olan pek çok gider kalemi için bu gelirler kullanılmıştı.

³⁸BOA. *Dâhiliye İdari Kısım Belgeleri (DH. İD.)* 105-1/25 (1329.B.1/28 Haziran 1911).

Münderis vakıf gelirlerinin sarf edildiği en önemli alan şüphesiz okul binalarının inşa veya kira masraflarıydı. 1890 yılında Erzurum'da açılacak bir rüştiye mektebinin kirasının ya ahalinin yardımlarıyla yahut münderis vakıflardan elde edilen meblağdan karşılanması istenmişti.³⁹ Yine Bağdat'a bağlı Azamiye'de açılacak bir iptidâî mektebin masrafları ile mualliminin 200 guruşluk maaşı için münderis vakıflara müracaat edilmesi izni istenmiş, bu istek nezâretçe olumlu karşılanmıştı (1891).⁴⁰ Bağdat Vilayetinden vuku bulan bir başka istekte de Cedit Hasan Paşa İptidâî Mektebinin kimi ihtiyaçları için münderis vakıflardan alınan 20 guruşun yetmediği ve bu tahsisatın 30 guruşa çıkarılması gündeme getirilmiştir. Maarif Nezâretinin muhasebe kalemince bu istek müspet karşılanmıştır.⁴¹ Üsküp'te (Kosova Vilayeti) açılacak bir kız rüştiyesi için keza evkâf-ı münderise hasılatına başvurulmuş ve 1.060 kuruşluk kira masrafı buradan karşılanmıştır.⁴² Yine Kosova'ya bağlı Gilan Kazasında muallimleri mevcut olduğu hâlde kapalı olan 23 iptidâî mektebin yeniden açılması için gerekli tahsisatın temin edilmesi kapsamında münderis vakıf gelirlerine veya ahalinin yardımlarına başvurulması önerilmiştir.⁴³ Bu verinin alındığı belgede maddî imkânsızlıklar söz konusu edilerek adeta çaresiz kalındığına dikkat çekilmiştir. Böylesine bir çaresizlik içinde Sadaret'in ilk tedbir olarak münderis vakıfları tavsiye etmesi bu vakıfların önemini göz önüne sermekle birlikte bunun ne derece makul ve elverişli bir uygulama olduğunu da ortaya koymaktadır.

Evkâf-ı Münderise gelirlerinin yerli yerinde kullanıldığı Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetine bağlı Sakız adasında 25.000 guruş meydana çıkarılmış, bunun 24.000 kuruşuyla iki adet (kız ve erkek) iptidâî mektep yapılmış, kalan 1.000 guruş ise bu okullardaki fakir öğrencilere her yıl elbise yaptırmak için ayrılmıştır. Bu tasarruftan halkın gayet memnun olduğu, eğitime olan rağbetin arttığı ve adı geçen okullardaki öğrenci sayılarının hayli yükseldiği ifade edilmiştir.⁴⁴ Talimatın yayınlanmasından iki yıl sonraya ait bu kayıtta sistemin düzgün işletilmesinin ne gibi faydalar temin ettiği görülmektedir. 1886 yılında Bitlis Vilayetine bağlı Muş Sancağında ahalinin yardımları ile açılması planlanan kız ve erkek 15 iptidâî mektebinin muallim maaşlarına tahsis edilen münderis vakıf gelirlerinin yeterli olmadığı belirtilmişti. Ayrıca yapılması düşünülen 17 rüştiye ve sıbyan mektebi için hazine tarafından toplanan diğer vakıf gelirlerinin de bu yolda kullanılmasına izin istenmiş ise de Sadaret bu

³⁹ BOA. MF. MKT. 121/93 (1308.S.26/11 Ekim 1890).

⁴⁰ BOA. MF. MKT. 129/77 (1308.Za.27/4 Temmuz 1891).

⁴¹ BOA. MF. MKT. 132/99 (1309.R.12/15 Kasım 1891).

⁴² BOA. MF. MKT. 192/38 (1311.B.1/8 Ocak 1894).

⁴³ BOA. BEO. 464/34738 (1312.S.24/27 Ağustos 1894).

⁴⁴ BOA. MF. MKT. 83/66 (1301.B.19/15 Mayıs 1884).

durumun uygun olmayacağını ve evkâf-ı münderise dışındaki vakıf gelirlerinin maarife terk edilemeyeceğini belirterek başka bir kaynak bulunmasını tavsiye etmişti.⁴⁵ Muş'takine benzer bir talep 1887'de Diyarbakir'den gelmiş ve burada yapılması tasavvur edilen bir darülmualimin ile on iptidâi mektep için münderis vakıf gelirlerinden pek bir şey elde edilemediği belirtilerek başka vakıf gelirlerinin bu yolda tahsis edilmesi istenmişti. Maarif ile Evkâf Nezâretleri arasındaki görüş alış verişleri neticesinde EMT'ye vurgu yapılarak münderis vakıflar dışındaki vakıf gelirlerinin bu amaçla kullanılamayacağı ifade edilmişti.⁴⁶

1900'lü yıllardan itibaren münderis vakıf gelirleri kontrolünü düzene sokmayı başaran Erzurum Vilayetinde 1906 yılı itibariyle 31 adet mektebin (1 Rüştîye, 1 kız ve 29 erkek iptidâi) açıldığı müjdesi verilmişti. Bu okullar zebhiye vergisine⁴⁷ yapılan zamdan maarif hissesine alınan para ve münderis vakıf gelirlerinden sağlanan meblağlarla açılmıştı. Okulların yer ve sayılarını gösteren bir defter de tanzim eden vilayet maarif müdüriyeti, bu okulların hayatiyetini sürdürmesi için de yıllık 40.000 guruşa ihtiyaç olduğunu ve bu masrafın münderis vakıflardan karşılanacağını belirtmişti. Maarif Nezâreti de adı geçen okulların masraf kalemleri, görevlendirilecek öğretmenler ve gelirleri kullanılan münderis vakıfları gösteren detaylı bir defter hazırlanarak gönderilmesini istemişti.⁴⁸

1907 yılında Karakilise Kazasında (Erzurum/Bayezid) bir rüştîye mektebi açılması için daha önceki yıllarda başlatılan girişimler hızlandırılmıştı. Ancak vilayet maarif bütçesi ve münderis vakıf gelirlerinin elverişsizliği nedeniyle bu okul için kaynak oluşturulamamıştı.⁴⁹ Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum'da; ikisi Erzurum (Erzurum ve Keskim), biri Erzincan (Pülümür) ve biri de Bayezid'de (Eleşkirt) bulunmak üzere toplam dört rüştîye mektebi açılmıştı.⁵⁰ Esasında aynı tarihlerde (1908) Erzurum maarif idaresinin gelir ve giderleri incelendiğinde zebhiye vergisi zammı ile münderis vakıf gelirlerinin Karakilise'de bir rüştîye

⁴⁵ BOA. MF. MKT. 90/84 (1303.B.6/10 Nisan 1886).

⁴⁶ BOA. MF. MKT. 55/49 (1305.S.5/23 Ekim 1887).

⁴⁷ Zebhiye Vergisi (Resmi); şehir ve kasabalarda kesilen hayvanlardan alınan bir vergi. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 743. Maarif hissesi olarak zebhiye resmine şu şekilde zam yapılmıştı: manda ve deve başına 5 guruş, sığır başına 3 guruş, koyun başına 1 guruş, keçi için 30 para ve kuzu ve oğlak için 8 para zam uygulanmıştı. Abdurrahman Vefik (R. 1330/M. 1914), *Tekâlif Kavaidi (İkinci Kısım)*, İstanbul: Kanaat Matbaası, s. 436. Erzurum'da bu vesileyle yıllık yaklaşık 40.000 guruş elde edileceği tahmin edilmekteydi (1902). Yakup Karataş (2010), *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, s. 231 (dn).

⁴⁸ BOA. MF. MKT. 905/34 (1323.Za.14/10 Ocak 1906).

⁴⁹ BOA. MF. MKT. 1020/24 (1325.Ş.27/5 Ekim 1907).

⁵⁰ Uğur Ünal (2015), *İkinci Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştîyeleri*, Ankara TTK Yayınları, s. 102. Ayrıca bk. Songül Keçeci Kurt (2014), *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi (1856/1914)*, Erzurum, s. 57.

mektebi inşa ve giderlerinin temin edilmesini mümkün kılmadığı anlaşılmaktadır.⁵¹ Erzurum'da evkâf-ı münderise gelirleri çok yüksek olmadığı için mektep binalarının tamiri için bu vakıfların yanı sıra zebhiye vergisi zammının maarife terk edilen kısmı kullanılmıştı (1908).⁵²

Münderis vakıf gelirlerinin tahsis edildiği alanlardan biri de maaşlardı. Ancak gelir kontrolü konusunda yaşanan sıkıntılar maaşların aksamasını da gündeme getirmekteydi. Örneğin 1888 yılında Erzurum Mektep-i Rüşdiyesi coğrafya ve resim öğretmeni olan Abdülhamid Efendi'nin maaşı münderis vakıf gelirlerinden karşılanıyordu. Bu gelirlerin toplanamamasından dolayı bir yıldır maaş alamayan öğretmene hazineден ödeme yapılması valilik tarafından istenmişti. Maarif Nezâreti bu durum karşısında münderis vakıf gelirlerinden ödeme yapılması imkânsız ise ileride gereği yapılmak üzere başka muallimlerle durumun idare edilmesi tavsiyesinde bulunmuştu.⁵³ Maaşlar konusunda tespit edilen bir başka örnek de Musul Vilayetine aittir. Burada eğitim öğretim faaliyetlerinin artmasından dolayı bir kâtip istihdam etme mecburiyeti hâsıl olmuş ve 500 guruş maaşla uygun birinin istihdamı kararlaştırılmıştı. Maarif Nezâretinden bu tasarrufa yönelik verilen cevapta kâtibin maaşının hisse-i ianeden karşılanmasının örneği olmadığı belirtilerek bu iş için münderis vakıf gelirlerinin kullanılması istenmişti.⁵⁴

Bağdat Vilayeti maarif meclisi kâtibinin 500 guruş tutarındaki maaşının evkâf-ı münderiseden karşılanması uygun bulunmuştu.⁵⁵ Bir yıl sonra (1890) Bağdat'tan Nezârete gönderilen bir başka yazıda evkâf-ı münderise gelirleri ile kâtip istihdam edilmesinin kanunen yanlış olduğu belirtilerek kâtiplere bu tahsisattan verilen maaşın kesilerek elde edilen birikimle iki iptidâî mektep açıldığı belirtilmişti.⁵⁶ Evkâf-ı münderise komisyonlarında görev alan kâtiplerin maaşları konusunda bir standardın olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Kastamonu'dan Maarif Nezâretine gönderilen 1894 tarihli bir yazıda; esasen bu vakıf gelirlerinin ilkokulların masraf ve muallimlerinin maaşlarından başka bir yere sarf edilmesinin uygun olmadığı belirtilmişti. Ancak bu vakıfların resmi kaydının yapılması, takibi, hasılatın tespiti, gelir ve giderlerin kaydedilmesi gibi işlemleri yapan ve bir taraftan da resmi sorumluluğu bulunan

⁵¹ BOA. MF. MKT. 1061/62 (1326.Ca.4/4 Haziran 1908). Bu kayıttta toplam 95.589 guruş gelirin 40.000 guruşu zebhiye resmine yapılan zamdan, 45.294 guruşun da münderis vakıflardan, kalanının ise diğer kalemlerden temin edildiği belirtilmektedir. Gösterilen gider kalemleri ile birlikte düşünüldüğünde gelir ve giderlerin başa baş olduğu ve daha fazla bir tasarruf yapılamadığı anlaşılmaktadır.

⁵² BOA. MF. MKT. 1078/22 (1326.N.17/13 Ekim 1908).

⁵³ BOA. MF. MKT. 101/49 (1306.M.8/14 Eylül 1888).

⁵⁴ BOA. MF. MKT. 101/98 (1306.M.22/28 Eylül 1888).

⁵⁵ BOA. MF. MKT. 106/12 (1306.C.4/5 Şubat 1889).

⁵⁶ BOA. MF. MKT. 117/28 (1307.N.2/22 Nisan 1890).

kâtiplere bu gelirlerden yeterli miktar maaş verilmesi gerektiği ifade edilmişti. Nezâret Kastamonu'nun bu haklı isteğine olumsuz bir yanıt vermemekle birlikte vilayetteki münderis vakıf kayıtlarının ve defterlerinin bir an önce gönderilmesini isteyerek süreci uzatma gibi bir tutum içine girmiş ve “ileride icabına bakılacaktır” gibi bir ifadeyle idare-i maslahat yolunu tercih etmiştir.⁵⁷

Devletin mali açıdan sıkıntıda olduğu dönemlerde genişleyen maarif bürokrasisinin finansmanında münderis vakıf gelirlerinin oldukça kullanışlı olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Musul'da maarif kâtibi olan bir görevlinin birikmiş maaşlarının (4.212 guruş) ödenmesinde sıkıntı yaşandığı için kaynak aranmış ve belediye gelirlerine müracaat edilmişti (1891). Ancak bunu uygun bulmayan nezâret, münderis vakıf gelirlerinin arttığı bir zamanda ödenmek suretiyle icabına bakılmasını tavsiye etmişti.⁵⁸ Bir başka örnekte ise Maraş Rüştüye mektebindeki bir öğretmenin maaşına yapılacak zam için münderis vakıf gelirlerinin kullanılmasına izin istenmiştir.⁵⁹ Bu izne nezâretçe ne yolda cevap verildiği tespit edilememiş ise de bu vakıf gelirlerinin hayli geniş bir çerçevede tasarruf edildiği anlaşılmaktadır. Bir başka örnekte ise Aydın'da açılan bir kız iptidâî mektebinde görevlendirilecek bir bayan öğretmenin 400 guruşluk maaşı için evkâf-ı münderiseye müracaat edilmiştir. Vakıf gelirlerinin ayrıca bir dikiş nakış hocasına maaş vermeye yetmeyeceği belirtilerek bir de dikiş nakış hocası talebinde bulunulmuştur.⁶⁰ Maaşlarla ilgili bir başka kayıta ise Erzurum Darülmuallimin'inde öğretmenlik yapan ve Serfice (Manastır Vilayeti) Mülki İdâdî Mektebine tayini çıkan bir öğretmenin Erzurum'daki görevinden 12.604 guruş 30 para alacağı olduğu ve bunun ödenmesinin nasıl yapılacağı sorulmuştu. Yapılan inceleme sonunda öğretmenin Erzurum'daki maaşlarının, o zamanlar münderis vakıf gelirlerinden karşılandığı ve kalan bakiyenin keza Erzurum'dan ve aynı gelir kaleminden ödenmesi gerektiği ifade edilmişti (1901).⁶¹ Ancak bu öğretmene tahsis edilen Erzurum vakıflarından iki münderis vakfın kayıtlarının zamanında ve layıkıyla tutulmamış olmasından dolayı öğretmenin birikmiş maaşının ödenmesi süreci uzamıştır.⁶² Bu örneklerde kâtipler ve öğretmenler konu edilmiş ise de maarif müdürleri maaşlarının dahi münderis vakıf gelirleriyle takviye edildiği anlaşılmaktadır. Zira 1889 yılında Kudüs-i Şerif maarif müdürünün maaşı olan 2.000 guruşun bundan böyle iane hissesinden

⁵⁷ BOA. MF. MKT. 210/20 (1311.Z.8/12 Haziran 1894).

⁵⁸ BOA. MF. MKT. 129/78 (1308.Za.27/4 Temmuz 1891).

⁵⁹ BOA. MF. MKT. 120/39 (1308.M.14/30 Ağustos 1890).

⁶⁰ BOA. MF. MKT. 127/13 (1308.Ş.5/16 Mart 1891).

⁶¹ BOA. MF. MKT. 559/1 (1319.M.30/19 Mayıs 1901).

⁶² BOA. MF. MKT. 618/20 (1319.Z.21/11 Mart 1902).

ödenmesine dair karar çıktığı belirtilerek bu maaşın evkâf-ı münderiseden karşılanan 800 guruşluk kısmının iptidâî mekteplerin masraflarına harcanması istenmişti.⁶³ Görüldüğü üzere evkâf-ı münderise gelirlerinin kullanıldığı alanların başında maaşlar gelmektedir. Osmanlı Arşivi'nde bu hususu teyit eden çok fazla kayıt bulunmaktadır.⁶⁴

Münderis vakıflar hasılatının kimi vilayetlerde oldukça yüksek meblağlara ulaştığı ve ihtiyaçlara harcandıktan sonra artan para ile çeşitli iktisadi teşebbüslerde bulunduğu görülmektedir. Mesela Sivas Vilayetinde iptidâî mektepler karşılığı olan münderis vakıf vs gelirlerinin yıllık 47.285 guruş olduğu belirtilmiştir. Bunun 38.804 guruşunun masraflara tahsis edildikten sonra kalan 8.481 guruşu ile diğer yollardan biriktirilen 254.288 guruşla hamam ve dükkân gibi gayrimenkuller alınıp kiraya verilmek istenmiştir. Böylece maarif adına yeni birer gelir kapısı açılacağı belirtilmiştir. Bu teşebbüs Maarif Nezâreti tarafından yerinde ve makul olarak değerlendirilmiştir (1893).⁶⁵ Sivas Vilayetinin vakıf gelirlerini kontroldeki başarısı ve bu müteşebbis tavrı ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. 1897 yılında Sivas Valisi Hüseyin Hilmi mührüyle Maarif Nezâretine gönderilen bir arzda; vilayet maarif sandığında bulunan 50.000 akçe tutarındaki evkâf-ı münderise hasılatının nemasız bırakılmasının uygun olmayacağı ifade edilerek ahali ve memurların dükkân veya mağaza türünden gayrimenkulleri rehin alınarak bunlara %9 faizle borç olarak verilmesi için izin istenmiştir. Vali, yıllık %4 faizle Ziraat Bankası sandığına borç verilmesine izin olmadığı için böyle bir formül bulunduğunu da ilave etmiştir. Vali daha sonraki bir yazıda vilayet maarif meclisinin bu parayı Ziraat Bankası sandığına %4 faizle borç olarak vermesini uygun gördüğünü belirtmiştir. Konu bu hâliyle Maarif Nezâreti Muhasebe Kaleminde de ele alındıktan sonra Maarif Meclis-i Kebiri'ne intikal ettirilmiştir. Büyük Meclis de eğer Ziraat Bankası sandığına faizle borç verilmesinden daha hayırlı bir yol bulunamaz ise vilayet idare meclisinin gerekli tasarrufta bulunmasını ve neticeyi bildirmesini istemiştir.⁶⁶ Bu örneklere bakıldığında, Sivas örneğinde, münderis vakıflar üzerinde oldukça başarılı bir fon yönetimi sergilendiği anlaşılmaktadır. Ancak ülkenin her tarafında adı geçen vakıf gelirlerinin Sivas'taki gibi yüksek meblağlara ulaşmadığı da belirtilmelidir.

Evkâf-ı münderise gelirlerinin kullanıldığı bir başka alan olarak, bu vakıfları ilgilendiren mahkeme masrafları ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki 1894 yılında Zor Sancağı'na

⁶³ BOA. MF. MKT. 108/36 (1306/Ş.15/16 Nisan 1889).

⁶⁴ Maaşlarla ilgili ayrıca BOA. MF. MKT. 604/33, BOA. Babiali Evrak Odası Belgeleri (BEO). 2146/160932 (bu belgede Basra'da bir müderrisin maaşına yapılacak zam konu edilmiştir), MF. MKT. 763/48, MF. MKT. 873/6, MF. MKT. 1109/74 fon ve numaralı belgelere müracaat edilebilir.

⁶⁵ BOA. MF. MKT. 182/90 (1311.Ra.19/30 Eylül 1893).

⁶⁶ BOA. MF. MKT. 360/36 (1315.S.11/12 Temmuz 1897).

gönderilen bir yazıda buradaki bazı vakıfların münderis olduğunun ve maarif adına zapt edilmesinin, mahkemece tespiti yapıp haklarında hüküm çıkmasına bağlı olduğu belirtilmiştir. Bu sürecin işleminde mahkemece ortaya çıkacak masrafların yine münderis vakıflardan karşılanması istenmiştir.⁶⁷ Yukarıda münderis vakıf gelirlerinin çeşitli gider kalemlerine tahsis edildiği belirtilmiş ve kimi örnekleri de verilmişti. Yine ilginç bir gider kalemi Kumanova (Kosova Vilayeti)'da ortaya çıkmış ve bura maarif idaresinin 7,5 guruşluk kırtasiye bedelinin ödenmesi için münderis vakıfların gelir fazlasına müracaat edildiği belirtilmiştir (1894).⁶⁸

Bu çalışmanın mevzuunu teşkil eden vakıf uygulaması ile dikkat çekici bir olay Erzurum'un Kiği Kazasının Kızılçubuk Köyü'nde yaşanmıştır (1894). Bura sakinlerinden biri, yetkili mercilere başvurarak köyde namaz kılınacak cami ve çocukların gideceği bir okul olmadığını belirtmiş ve bu istek İstanbul'a kadar ulaşmıştır. Şura-yı Devlet, Maarif ve Evkâf Nezâretleri arasında cereyan eden yazışmalar neticesinde caminin yapım işinin sonraya bırakılarak öncelikle okul yapımına hız verilmesi istenmiştir. Bunun için de maarif hissesinin yetersizliği ortaya konarak nizamname hükümlerine göre münderis vakıf gelirleri veya ahalinin yardımlarıyla okulun yapılması tavsiye edilmiştir.⁶⁹ Burada aynı anda cami ve mektep için talepte bulunulmasıyla cami inşasının mektepten sonraya bırakılmış olması devletin maarife verdiği önemi göstermesi açısından dikkate değer bulunmuştur.

Tasarruf şekilleri yönünden sıra dışı bir harcama Manastır Vilayetinde tespit edilmiştir. Maarif müdürlüğünden Nezârete yazılan bir arzda; iptidâî ve rüştiye mektepleri mezunlarının diplomalarının 20 paraya tedarik edildiği ve vilayet matbaasında bastırılırsa her bir diplomanın 6'şar paraya mal edileceği ifade edilmişti. Yaklaşık 2000 adet diplomanın vilayet matbaasında bastırılması için gereken meblağın münderis vakıf gelirlerinden karşılanması için izin isteyen müdürlüğe olumlu cevap verilmişti (1897).⁷⁰ Bu örnek zaten kıt kaynaklarla idare edilen maarif işlerinin yolunda yürümesi için memurların da tasarruf tedbirlerine riayet ettiğini göstermektedir.

İlerleyen yıllarda münderis vakıflardan elde edilen gelirlerin harcama alanlarında bir genişleme ve farklılaşmanın devam ettiği görülmektedir. Öyle ki Muş Sancağı Maarif müdürlüğünde evrakın muhafaza edilmesi için kullanılacak bir sandık ile kâğıt ve saire masrafları için bile nezârete yazı yazılmıştı (1898). Nezâret de maarif komisyonunun çeşitli

⁶⁷ BOA. MF. MKT. 191/75 (1311.C.23/ 1 Ocak 1894).

⁶⁸ BOA. MF. MKT. 195/100 (1311.Ş.6/12 Şubat 1894).

⁶⁹ BOA. MF. MKT. 225/25 (1312.Ra.10/11 Eylül 1894).

⁷⁰ BOA. MF. MKT. 370/15 (1315.Ca.1/28 Eylül 1897).

giderleri (masarif-i müteferrika) için bütçede tahsisat olmadığını belirterek söz konusu ihtiyacın münderis vakıflar ve diğer gelirlerden karşılanmasını tavsiye etmişti.⁷¹ Yukarıda EMT değerlendirilirken maarife tahsis edilen vakıf gayrimenkullerinin tapuya bağlanması gerekliliğinden bahsedilmişti. Sivas'ta bu işlem gerçekleştirilirken ilgili dairelerden (Defter-i Hakani Müdürlüklerinden) tapu muamelatı için harç alındığı belirtilmiş ve bu harcın hangi tahsisattan ödenmesi gerektiği sorulmuştu. Maarif Nezâreti ise diğer vilayetlerde aynı durumdaki tapu harçları için münderis vakıf gelirlerinin kullanıldığını ve Sivas'ta da aynı gelir kaleminin kullanılmasının bir sakıncası olmadığı cevabını vermişti (1900).⁷²

Münderis vakıf gelirlerinin salt iptidâî mekteplere tahsis edilmiş olmasına rağmen zaman zaman Rüştîye mektepleri için de kullanılmasına izin verildiği anlaşılmaktadır. Zira Suriye Vilayetinin 1900 yılında bu doğrultudaki bir talebi üzerine Şam'da açılacak rüştiye derecesindeki bir kız sanayi mektebi için münderis vakıf gelirlerinin kullanım izni istenmiş ve Maarif Meclis-i Kebiri bu duruma onay vererek gerekenin yapılmasını emretmiştir.⁷³ Nezâretin buradaki esnek tavrı her zaman gösterdiği de iddia edilemez. Zira Suriye Vilayetindeki bazı gayrimüslim mekteplerinde Türkçe öğretmenlerinin maaşlarının münderis vakıflardan karşılandığı bilgisinin alınması üzerine bakanlık bunun uygun olmadığını belirterek vilayetten, söz konusu maaşlar için başka bir kaynak bulunmasını istemiştir.⁷⁴ Yine Erzurum'da Hanım Hamamı Vakfı bahçesinde bulunan medresenin tamiri için 2.000 guruşa ihtiyaç hâsıl olmuş ve bu meblağın münderis vakıf gelirlerinden karşılanması için Nezâretten izin istenmişti. Bânisi bilinmeyen ve mektep olarak kullanılan bu yapının tamirinde evkâf-ı münderise gelirlerinin kullanımını için gerekli izin çıkmıştı.⁷⁵ Diğer taraftan aksi durumların da yaşandığı görülmektedir. Yani münderis vakıflar iptidâî mekteplere ve maarif yardım hissesi de idâdîlere tahsis edilmişken iptidâî mektepler için maarif hissesinin kullanımına izin isteyen bölgeler de olmuştur. Böyle bir istekte bulunan Bingazi Mutasarrıflığı, kendi bölgelerinde münderis vakıf bulunmadığını, mevcut olan Hamidiye İptidâî mektebinin kapanma tehlikesiyle yüz yüze kaldığını ve dört tane daha iptidâî mektep açmayı planladıklarını ifade etmiştir. Mutasarrıflık ayrıca bölgenin sosyo-ekonomik yapısını da izah ederek İtalyanların okullarda ücretsiz ders

⁷¹ BOA. MF. MKT. 395/14 (1315.Z.23/15 Mayıs 1898).

⁷² BOA. MF. MKT. 490/34 (1317.Za.4/6 Mart 1900).

⁷³ BOA. MF. MKT. 521/22 (1318.R.27/24 Ağustos 1900).

⁷⁴ BOA. MF. MKT. 593/46 (1319.Ş.26/8 Aralık 1901).

⁷⁵ BOA. MF. MKT. 1081/33 (1326.L.16/11 Kasım 1908).

kitabı dağıttığı bir dönemde münderis vakıf bulunmadığından maarif hissesinin kullanılmasına izin verilmesinin çok önemli olduğunu da ilave etmiştir.⁷⁶

Görüldüğü üzere maarife terk ve tahsis edilen münderis vakıf gelirleri Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında, ekonomik olanakların oldukça kısıtlı olduğu bir ortamda, memlekette ilköğretimin yaygınlaşması adına atılmış önemli bir adımdı. Okul binası yapımı veya kiralanması, öğretmen, hademe, maarif kâtibî maaşları, çeşitli kırtasiye masrafları, maarifi ilgilendiren mahkeme ve tapu harçları gibi pek çok gider kaleminin bu vakıflar yoluyla halledilmesi son dönem Osmanlı bürokrasisinin mali bir başarısı olarak da mütalaa edilebilir.

Sıkıntılar, Yaklaşımlar

Evkâf-ı münderisenin maarife tahsis edilmesinin sağladığı ekonomik imkânların yanında, uygulamanın ülke çapında sorunsuz yürütüldüğünü iddia etmek de zordur. Zira yer yer baş gösteren sıkıntılar ve bürokratik karmaşanın da ayrı bir başlık altında incelenmesi gerekmektedir. Yine Osmanlı ülkesinin farklı vilayetlerinden elde edilen örneklerle süreçte ne tür sıkıntılar ortaya çıktığı, nasıl bir yol izlendiği ve ne nitelikte çözümler üretildiği üzerinde durulacaktır. Resmi kayıtlar incelendiğinde farklı bölgelerde benzer sıkıntıların yaşandığı görülmekle birlikte bir takım sosyo-ekonomik gerçekliklerin önemli olduğu da dikkat çekmiştir. Örneğin 1884 yılının Mayıs ayına ait bir kayıta Van'daki münderis vakıfların tespit edilememesi bu vakıfların bölgedeki bazı eşrafın kontrolünde olmasına bağlanmıştı. EMT'de “...şuna buna me'kel olmuş...” şeklinde ifade edilen bu durum, sistemi tıkayan bir sonucu beraberinde getirmişti. Van'daki görevine yeni başladığı anlaşılan vali, kendinden önceki dönemde oluşturulan vilayet maarif meclisinin dilek ve şikâyetlerini dikkate alması hususunda uyarılmıştı.⁷⁷ Bir başka örnek de Diyarbekir vilayetine ait olup burada maarif hesabına kullanılacak 17 adet vakıf tespit edilmişti. Münderis sınıfında değerlendirilen bu vakıflardan birinin geliri 2000 guruştan fazla iken mütevellisine 1500 guruş ödenmesi gibi aşırılıklar söz konusuydu. Bu vakıfların idarelerinde ortaya çıkarılan yolsuzlukları teftiş etmek için kurulacak komisyona maarif müdürünün de katılması istenmiş ve “vakfa hıyanet” edilmesinin engellenmesi amaçlanmıştı.⁷⁸ Bu misallerin bir benzeri 1888 yılında Erzurum'da yaşanmıştı. Vilayetteki Pir Ali Baba vakfı münderis sınıfında muamele görüyor iken birileri vakıf yönetiminde hak iddia ederek ücret almak teşebbüsünde bulunmuş ve vilayetçe yapılan tahkikat

⁷⁶ BOA. MF. MKT. 111/94 (1306.Z.30/27 Ağustos 1889).

⁷⁷ BOA. MF. MKT. 83/84 (1301.Ş.4/30 Mayıs 1884).

⁷⁸ BOA. MF. MKT. 86/90 (1302.B.27/12 Mayıs 1885).

neticesinde bu vakfın münderis olduğu tahakkuk etmişti. Bunu üzerine Nezâret tarafından EMT'ye göre hareket edilmesi tavsiye edilmişti.⁷⁹ Görüldüğü üzere ortada ciddi boyutlarda haksız kazançlar söz konusuydu ve devletçe alınan önlemlerle bunların önüne geçilmeye çalışılmıştı.

Münderis vakıflardan hakkıyla yararlanılmasını engelleyen önemli bir durum da bürokratik teamüllerin giriftliği idi. Örneğin Erzurum'da elde edilen evkâf-ı münderise gelirlerinin dörtte birinin evkâf hazinesine, dörtte üçünün de maarif işlerine harcanması yolundaki emrin tam anlaşılmadığı, evkâf hissesinin nezârete mi yoksa vilayet evkâf muhasebeciliğine mi ödeneceğinin bilinemediği bildirilmişti. Bunun üzerine nezâretteki maarif meclisi söz konusu evkâf hissesinin İstanbul'a gönderilmesini emretmişti.⁸⁰ Nezâretler arası (maarif-evkâf-maliye) yazışmalara geç cevap verilmesi de keza uygunsuz durumların yaşanmasına sebep olabiliyordu. 1888 yılında Burdur'da münderis vakıf gelirlerinin maarife devredilmesine dair gerekli emirleri kendi nezâretlerinden henüz almadıklarını ifade eden vakıf görevlileri biriken meblağa el koymuş ve bazı maarif görevlilerinin maaşları ödenemez olmuştu. Maarif Nezâretinden Evkâf Nezâretine gönderilen bir yazı ile bu hâlin usul ve hakkaniyete uymadığı belirtilmiş ve sancak vakıf memurlarına gerekli emirlerin kesin surette verilmesi istenmişti.⁸¹ Bürokratik gecikmelerden yakınan bir başka dilekçe de Konya'dan gönderilmişti (Kasım-1888). Konya maarif müdürü vilayetteki münderis vakıflarla ilgili çalışmalarını bitirip tutulan defter ve tutanakları Nezârete gönderdiklerini belirterek ne işlem yapılacağı konusunda Nezâretin emrini beklediklerini, bundan dolayı vakıf gelirlerinden istifade edilemediğini belirtmiş ve ilgililere acilen gerekli emirlerin gönderilmesini istemişti. Maarif Nezâreti de konuyu Evkâf Nezâretine intikal ettirerek vilayetteki evkâf memurlarına gerekli tebligatın yapılmasını istemişti.⁸² 1899 yılında dahi sıkıntıları aşamayan Konya Vilayeti için Dâhiliye Nezâreti devreye girmiş ve Sadarete yazılan bir arıza ile Konya evkâf memurlarına münderis vakıf gelirlerini maarife devretmesi için emir gönderilmesi istenmişti.⁸³

Mevzubahis bürokratik sıkıntılar bazen de bir vilayetin kendi memurlarının tavırlarından kaynaklanabiliyordu. Mesela Halep maarif müdürünün 21 Eylül 1888 tarihli

⁷⁹ BOA. MF. MKT. 98/90 (1305.Ş.27/9 Mayıs 1888).

⁸⁰ BOA. MF. MKT. 87/70 (1302.Za.30/10 Eylül 1885).

⁸¹ BOA. MF. MKT. 97/41 (1305.C.20/3 Şubat 1888).

⁸² BOA. MF. MKT. 105/3 (1306.Ca.1/3 Ocak 1889). Konya'daki münderis vakıflardan istifade edilememesinin temel sebepleri bu vakıfların kimi nüfuzlu kimselerin eline geçmiş olması ve nezâretler arasındaki uyumsuzluktu. Konya'da anılan dönemdeki eğitim hayatı ve sorunları için bk. Abdülhamit Kırmızı (2005), "Usûl-i Tedrîs Hâlâ Tarz-ı Kadîm Üzre": Konya Valisi Ferid Paşa'nın Eğitimi İslah Çalışmaları", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, Sayı 19, ss. 195-229.

⁸³ BOA. DH. MKT. 2198/48 (1316.Z.26/7 Mayıs 1899)

ifadesine göre; kendisi münderis vakıfları maarif yolunda kullanabilmek için o kadar gayret göstermesine rağmen bu çalışmalarının sonuçsuz kalmasının nedenini müftünün çıkardığı zorluklara bağlamıştı. Müdüre göre müftü, memuriyetteki tecrübe ve kıdemi az, vukufsuz, makamını korumak için ahalinin her tür menfaatlerini korumaya çalışan, halkın teveccühünü kazanmak için maarifin hukukunu zayi eden bir kişilikti. Aynı zamanda evkâf komisyonu reisliği de yapan müftü, maarif müdürünün münderis vakıfları “yed-i me’kelden” (yiyicilerin elinden) kurtarmak için giriştiği faaliyetleri engellemektedir. Maarif müdürü netice itibarıyla kendi nüfuzunun artırılması yönünde nezâretin manevi yardım ve takviyesini talep etmişti.⁸⁴

Anadolu’daki Osmanlı yerleşimlerinin en eskisi ve vakıf geleneğinin en köklü olduğu yerlerden biri olan Hüdavendigâr Vilayetinde münderis vakıf gelirlerinin olmaması Maarif Nezâretinin dikkatini çekmişti. Nezâretin bu yolda vilayete olan emirlerine cevaben vilayette kaleme alınan arizada dikkat çekici hususlar vurgulanmıştı. Vilayet maarif müdürlüğü, buradaki vakıfların kısmen zaman içinde çeşitli dairelerin kısmen de ahalden önde gelen ayan ve eşraf takımının ellerine geçmiş olduğunu itiraf etmişti. Bunların geri alınması ise zor olacağından valiliğe emir verilerek mahalli hükümetin gücünden faydalanılmasının yolunun açılması istenmişti. Bu vilayette iptidâî mekteplerin ihya edilmesi için adı geçen gelirlerin meydana çıkarılması amacıyla valiliğe bir yazı daha yazılmış ve kurulacak komisyonlar marifetiyle işin en kısa sürede halledilmesi tavsiye edilmişti (1893).⁸⁵ Bu kayda göre “şuna buna me’kel olmuş” münderis vakıfların, talimatı doğrultusunda, devletin istediği şekilde tasarruf edilmesinin pek de kolay bir iş olmadığı anlaşılmaktadır.

Vilayetlerde münderis vakıf gelirlerinin sağlıklı bir şekilde elde edilememesinin bir sebebi de evkâf komisyonları ile maarif memurları arasındaki görüş ayrılıklarıydı. Erzurum Maarif müdürlüğü muavinliğinden Nezârete yazılan bir yazıda (14 Haziran 1891) başkanlığını müftünün yaptığı evkâf komisyonunun, vilayetteki münderis vakıfları münderislikten kurtarma temayülünde olduğu belirtilmişti. Maarif idaresince bu yaklaşıma itiraz mahiyetinde bir rapor kaleme alınarak vilayete ve nezârete gönderileceğini belirten müdür muavini, adam kayırma ve diğer türlü suiistimallere meydan verilememesi için çalıştığını da ilave etmişti. Bu ihbardan sonra nezâretten Erzurum Vilayetine gönderilen bir emirde maarifin hukukunun korunması için gerekli önlemlerin alınması yolunda bir uyarı yapılmıştı.⁸⁶ Anlaşıldığı kadarıyla vakıfların

⁸⁴ BOA. MF. MKT. 102/33 (1306.S.7/13 Ekim 1888).

⁸⁵ BOA. MF. MKT. 184/143 (1311.R.20/31 Ekim 1893).

⁸⁶ BOA. MF. MKT. 129/58 (1308.Za.22/29 Haziran 1891).

haksız kazanç kapısı hâline gelmiş olması, ülke genelinde görülebilen bir probleme dönüşmüştür. Bu durum XIX. yüzyıl Osmanlı vakıf yönetiminin sorunlarını göstermesi açısından anlamlıdır.

Kimi bölgelerde ortaya çıkarılan münderis vakıf gelirlerinin evkâf idaresince sadece üçte birinin maarife terk edildiği ve geri kalanının ise vakıf giderleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu hususun faydalı olmayacağını belirten Kastamonu Valiliği durumu Maarif Nezâretine iletmişti. Maarif Nezâreti de Evkâf Nezâretine yazarak münderis vakıf gelirlerinin tamamının maarife tahsis ettirilmesini ve evkâf idaresinin haksız yere el koyduğu üçte ikilik hissenin de keza hak sahibi maarif idarelerine ödenmesini istemişti (1889).⁸⁷ Evkâf idaresinin üçte birlik kısmı maarife terk ettiği vakıflar “kura-yı mevkufe” denilen vakıf köylerinin öşür bedelleridir ki bunların gelirlerinin bu şekilde taksiminin padişah iradesi gereği olduğu anlaşılmaktadır. Zira bunlar emlak ve akar türünden olmayıp tahsisat kabilinden olduğu için mahiyet itibarıyla sadaka tevliyeti sınıfına girmektedirler.⁸⁸ Vakıf köyler bedellerinin maarif sandığına alınabilmesi için öşür vergisinin ihale edildiği dönemde maarif namına ihale edilmesi veya bu bedellerin karşılığı olarak gerekli mültezim senetlerinin maarif idaresine ciro edilmesi gerekmektedir.⁸⁹ Önemli bir gelir kaynağı olduğu anlaşılan vakıf köylerin öşür bedellerinin münderis olanlarının tüm gelirlerinin münderis sayılarak evkâftan alınıp maarife terk ve tahsis edilmesi için maarif Nezâretinin girişimleri devam etmişti.⁹⁰

Nezâretlerin kendi aralarındaki veya taşra ile Nezâretler arasındaki iletişim kopukluğu veya başka türlü sıkıntılar sürecin aksamasına ve bu da gelirlerden hakkıyla istifade edilememesine yol açmaktaydı. Bir arızada Erzurum maarif müdürü, Erzurum'daki münderis vakıflardan iki yıl zarfında 2 yük 50.160 guruş (250.160 guruş) gelir elde edildiğini ancak maliye Nezâretinin bu meblağın maarif hazinesine teslimini mümkün kılan havale-nameleri göndermemesi nedeniyle vilayet iptidâî mekteplerinin mahvolma noktasına geldiğini belirtmişti. Hâlihazırda da yaklaşık 100.000 guruş münderis vakıf gelirinin elde edilememesinin sebebi olarak kurumlar arasındaki bu iletişimsizlik gösterilmekteydi. Müdüre göre sekiz yıldır vilayet maarifinin ilerlememesinin yegâne sebebi bu maddi imkânların kullanılamamasıdır. Müdür, valilik ve diğer ilgili makamların acilen uyarılmasını ve bu yolda kanalize edilmesini de

⁸⁷ BOA. MF. MKT. 107/57 (1306.B.19/21 Mart 1889).

⁸⁸ BOA. MF. MKT. 98/90 (1305.Ş.27/9 Mayıs 1888).

⁸⁹ BOA. BEO. 1958/146833 (1320.N.3/4 Aralık 1902).

⁹⁰ BOA. MF. MKT. 170/106 (1310.Za.20/5 Haziran 1893). Vakıf köy ve mezraların öşür bedelleri ile ilgili vergi usulleri için bk. Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi, İkinci Kısım*, s. 268-269.

istemiştir (1890).⁹¹ Bu yazıdan bir ay sonra Erzurum maarif müdürlüğü doğrudan Sadaret ile irtibata geçerek Maliye Nezâretince gerekli havale-nameler gönderilmediğinden münderis vakıflardan istifade edilemediğini yinelemiştir. Maarif Nezâreti de Evkâf ve Maliye Nezâretlerine iletilmek üzere gerekli yazıların kaleme aldırıldığını ve icabının yapılması için harekete geçildiğini ifade etmiştir.⁹² Nezâretler arası çatışmaya bir başka örnek olarak 1900 tarihli bir olay gösterilebilir. Evkâf Nezâreti bu tarihte Sivas Vilayetine bir yazı göndererek münderis vakıf gelirlerinin maarife terk edilmemesini istemiştir. Bu yazı üzerine Sivas'ta ortaya çıkan karışıklıktan dolayı Maarif Nezâreti Sadarete bir arıza göndererek Evkâf Nezâretinin bu tasarruftan vaz geçmesi gerektiğini belirtmiştir. Sadaret de Evkâf Nezâretini uyararak Sivas'a, münderis vakıflara el konması yönünde yapılan tebligatın geri alınması istenmiştir.⁹³

Yaşanan sıkıntıların önemli bir sebebi, maarifçe el konulan vakıfların münderis olup olmadığı konusundaki anlaşmazlıklardır. Vilayet idare meclislerince münderis olduğuna karar verilerek maarife terk edilen vakıflar daha sonra evkâf muhasebeciliklerinin devreye girmesiyle mazbut vakıf oldukları ispat edilip yeniden vakıf idaresine alınıyordu. Mesela Bağdat Vilayetinin Horasan Kazasında Şeyh Mecnun Hz'nin (RH) türbesinin giderleri için Zehre isimli köyün gelirleri kullanılmakta iken maarifçe bu gelirlere el konmuş, daha sonra evkâf idaresinden bilgi istendiğinde adı geçen vakfın münderis olmadığı bildirilmişti. Bunun üzerine vilayet maarif idaresinin girişimini sonlandırması ve adı geçen vakfı evkâf idaresine devretmesi gerektiği belirtilmişti (1888).⁹⁴ 1883 yılında da Erzurum'da bulunan Abdurrahman Gazi Türbesi ve bitişindeki caminin bağlı olduğu vakıf münderis kabul edilerek maarife tahsis edilmiş ve zamanla bu devrin hatalı olduğu yani vakfın münderis olmadığı tahakkuk edince Erzurum maarif müdürlüğünden bilgi istenmişti (1888).⁹⁵ Bundan dört yıl sonra Nezâretten Erzurum Maarif müdürlüğüne, Abdurrahman Gazi ve Gıyaseddin Dede Zaviyelerinin maarifçe münderis kabul edilerek el konan bedellerinin vakıf idaresine iade edilmesini ihtiva eden bir emir gelmişti.⁹⁶ Maarifçe el konulan vakıfların münderis olup olmadığının tahkiki aylarca sürebilmekteydi. Mesela Erzurum'da bulunan Hatuniye ve Yakutiye medreselerinin münderis olmadığını öne süren Evkâf Nezâreti buraların gelirlerine el koymuştu (Ekim-1905). Sadaret,

⁹¹ BOA. MF. MKT. 124/1 (1308.Ca.1/13 Aralık 1890).

⁹² BOA. MF. MKT. 128/67 (1308.L.16/25 Mayıs 1891).

⁹³ BOA. BEO. 1575/118122 (1318.B.11/4 Kasım 1900). Bu problemin aynısı 1902 yılında Edirne'de de yaşanmış ve Evkâf Nezâreti münderis vakıf gelirlerinin maarife terk edilmesi yönünde Dâhiliye Nezâreti tarafından uyarılmıştı. BOA. DH. MKT. 595/58 (1320.B.12/15 Ekim 1902).

⁹⁴ BOA. MF. MKT. 90/20 (1305.Ca.19/2 Şubat 1888).

⁹⁵ BOA. MF. MKT. 113/53 (1307.S.25/21 Ekim 1889).

⁹⁶ BOA. MF. MKT. 142/75 (1309.Za.9/5 Haziran 1892).

Erzurum valiliği, vilayet maarif idaresi, Evkâf Nezâreti, Maarif Nezâreti Muhasebe Kalemî ve Meclis-i Kebiri arasında aylar süren yazışmalar neticesinde adı geçen vakıfların münderis olduğuna karar verilerek maarif yolunda sarf edilmesine dair karar çıkmıştı (Haziran-1906).⁹⁷ Bu minvaldeki sıkıntıların hâlle edilmesi için 1906 yılında Dâhiliye Nezâreti devreye girmiş ve Maarif Nezâretinin bir çözüm önerisi kabul edilerek tüm taşra idarelerine göndermişti. Buna göre Evkâf ve Maarif Nezâretleri arasında münderis olup olmadığı noktasında anlaşmazlık olan vakıflar hakkında bu Nezâretlerin mahalli komisyonlarınca yeniden tahkikat yapılacak, beraberce kayıt altına alınarak tanzim edilen tutanaklar idare meclislerince de incelendikten sonra Nezâretler de gerekli tahkikatı yapacak ve nihai karar verilecektir.⁹⁸ Dâhiliye Nezâretinin ortaya koyduğu bu çözüm esasında çok olağanüstü bir formül gibi görünmemektedir. Teklifin içeriğine bakıldığında taşra idarelerinin eşgüdümünün sağlanmaya çalışıldığı ve merkezi idarenin süreçteki yerinin tespit edilerek keyfiliklerin önüne geçilmeye çabalandığı anlaşılmaktadır.

Münderis vakıf gelirlerinin uygun bir şekilde yönetilemediği yerlerden biri de Kayseri Sancağı'ydı. Ankara Vilayetine yazılan şukkada bu sancaktaki gelirlerin layığıyla idare edilerek iptidâî mekteplerin ıslah edilmesi, sayılarının artırılması ve rüştiyelerin şartlarının da iyileştirilmesi için gerekli önlemlerin alınması ihtar edilmişti (1893).⁹⁹ Ülke genelinde görülen uygunsuzluklar ve ihmaller nedeniyle Maarif Nezâretinden tüm valilik, müstakil mutasarrıflık ve maarif idarelerine gönderilen bir genelgede münderis vakıfların gelirlerinin, giderlerinin ve nerelere sarf edildiklerinin merkezi idarece bilenemediği belirtilmişti. Bu nedenle bu başlıklar altında gerekli tahkikat ve tetkikatın yapılarak cetvel ve defterlere kaydedilip gönderilmesi emredilmişti (31 Temmuz 1893).¹⁰⁰ Taşra maarif idarelerinde süreç yönetimi anlamında sıkıntıların önünün alınamaması üzerine Maarif Nezâreti'nin denetimleri sürdürdüğü anlaşılmaktadır. 1898 tarihinde yine maarif idarelerine gönderilen genelgede münderis vakıf gelirlerinin zayi edilmemesi hususu vurgulanarak gelirlerin bilgisi istenmişti. Burada dikkat çeken bir sorun münderis vakıflar için görevlendirilen kâtip ve diğer memurların kefilsiz ve maâşsız olmalarıydı. Böyle olunca gelir ve giderlerdeki suiistimaller önlenemiyordu. Bunun üzerine vilayetlerce, istihdam edilen kâtiplerin kefalete bağlanmaya başladıkları ve bölgelerindeki münderis vakıf gelirlerinin tutarının bildirildiği görülmektedir. Örneğin

⁹⁷ BOA. MF. MKT. 864/13 (1323.R.11/15 Haziran 1905).

⁹⁸ BOA. DH. MKT. 2609/94 (1323.Za.20/16 Ocak 1906).

⁹⁹ BOA. MF. MKT. 161/34 (1310.B.30/17 Şubat 1893).

¹⁰⁰ BOA. MF. MKT. 180/91 (1311.S.29/11 Eylül 1893).

Diyarbakir Vilayeti'ne bağılı Maden Sancağı'nın münderis vakıf ve avarız gelirleri yıllık 14.000 guruş olup 30.000 guruş kefalet ve sandık eminliği ile beraber 200 guruş maaşla bir kâtip istihdam edildiği bildirilmişti. Mardin için 80 guruş maaşla bir kâtip, ayrıca Diyarbakir'de 80 guruş maaşla diğeri bir kâtip görevlendirilmesi planlanmıştı. Yine Selanik'te 200 guruş maaşla bir kâtipin görevlendirilmesi için izin istenmişti (1898).¹⁰¹ Anlaşıldığı kadarıyla kitabet için 60-80 guruş civarında bir maaş tahsis edilirken sandık eminliği görevinin de eklenmesiyle kâtiplerin aldığı aylık 200 guruşu bulmaktaydı.

Kimi vilayetlerde EMT'nin yayınlanmasının üzerinden uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen bürokratik sürecin sağlıklı işletilemediği tespit edilmiştir. Örneğin Erzurum İnas Rüştüyesinde muallimlik yapan Abdüllatif Efendi birikmiş maaşını alamadığından bahsederek Maarif Nezâretine başvurmuştu. Kendi maaşının münderis vakıf gelirlerinden ödendiğini ifade eden muallim, yaşlılık ve mağduriyetini de öne sürerek Erzurum'a gerekli emrin gönderilmesini istemişti. Nezâretten Erzurum Maarif Müdürlüğüne yazılan emirde de adı geçen muallimin birikmiş maaşının ödenmesi, münderis vakıf gelirlerinin ortaya çıkarılması, maarifin hukukunun korunması ve talimata uygun hareket edilmesi emredilmişti (1899).¹⁰² 1904 yılında dahi Erzurum'daki münderis vakıf gelirlerinin doğru düzgün idare edilememesi ve bürokratik aksamalardan dolayı muallimlerin maaşlarını alamaması gibi sıkıntılar sürüp gitmekte, vilayet mal sandığında yıllardır biriken münderis vakıf gelirleri kullanılamamaktaydı. Çözüm olarak da vakıf köylerinin aşar vergilerinin ihalesi zamanında mültezimlerden senet alınması usulü tavsiye edilmişti.¹⁰³ Ancak Erzurum için evkâf-ı münderise meselesinin başarısızlıktan ibaret olmadığını da ilave etmek gerekir. Zira yukarıda münderis vakıflar ve diğeri yan gelirlerle Erzurum'da 31 adet okulun açıldığından bahsedilmişti. Buradaki başarı dönemin (1905-1906) valisi Nazım Paşa'ya ait olmalıdır. Zira valinin münderis vakıflar konusundaki gayreti Maarif Nezâretince takdir edilmişti.¹⁰⁴

Osmanlı ülkesinin pek çok vilayetinde münderis vakıflara ait iş ve işlemlerin ağır aksak yürüdüğü söylenmelidir. 1900 yılında tüm maarif idarelerine yazılan bir emirde bu vakıfların gelir ve giderlerinin, kayıtlarının maarif namına satın alınan emlak ve sairenin gönderilen örneğe uygun olarak kayıt altına alınması istenmiş bu isteği kulak ardı edenlerin de şiddetle mesul tutulacağı belirtilmişti. Konya'dan bu genelgeye yazılan cevapta, kendilerine, kayıtların

¹⁰¹ BOA. MF. MKT. 390/1 (1315.Za.2/25 Mart 1898).

¹⁰² BOA. MF. MKT. 478/14 (1317.B.25/29 Kasım 1899).

¹⁰³ BOA. BEO. 2374/178038 (11.Ca.1322/24 Temmuz 1904)

¹⁰⁴ BOA. MF. MKT. 837/10 (1323.M.2/9 Mart 1905), 856/60 (1323.Ra.17/22 Mayıs 1905).

tutulduğu defter veya cetvel gönderilmesine dair bir emrin gelmediği belirtilerek defter örnekleriyle beraber bir de tarifname gönderilmesi istenmişti. Nezâret de tarifnameye gerek olmadığını ifade ederek defter ve cetvel örneklerinin daha önce gönderildiğini yazmıştı. Yemen vilayetinin cevabında ise; Yemen'in diğer vilayetlere kıyaslanmaması gerektiği, buranın çoğu vilayetten büyük olduğu, münderis vakıfların çok olduğu ancak bunların maarif namına zapt edilmesinin ahali ile hükümet memurları arasında kin ve düşmanlığa sebep olacağı ve işin tedrici bir surette halledilmeye çalışılıp sonucunun bildirileceği belirtilmişti. Suriye Vilayetinin cevabında; bu vilayette münderis vakıf namına bir şey bulunmadığı ve dolayısıyla defter tutmaya gerek olmadığı yazılmıştı. Sadece hayır sahipleri tarafından satın alınarak maarife terk edilen binaların tapu kayıtlarını gösteren evrakın gönderildiği bildirilmişti.¹⁰⁵ İptidâî mekteplere tahsis edilen münderis vakıflar, zebhiye vergisi ve başka gelir kalemlerinin hesabının tutulmasındaki ihmallerin sürüp gittiğini gözlemlemek mümkündür. Taşra maarif memurlarının bu anlamda hesap verme konusundaki isteksizlikleri de bir başka yazışmada ele alınmış ve maarif komisyon başkanlarının muhatap alındığı belirtilmiş, icap ederse bu başkanların görevden alınarak yerlerine başkalarının getirilebileceğine dikkat çekilmişti (1904)¹⁰⁶.

Sonuç

Münderis vakıfların maarife devredilmesi son dönem Osmanlı bürokrasisinin geçirdiği sıkıntılı ve maarifin yaygınlaşması adına bir o kadar da önemli bir süreç olarak tarihe mal olmuş bir hadisedir. Sultan Abdülaziz döneminde alınan bir kararla başlayan süreç İkinci Meşrutiyetin ilk yıllarına kadar devam etmiştir. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve 1874 tarihli Sadaret kararıyla hukuki zemini teşekkül eden bu süreç mali açıdan Osmanlı eğitim hayatını rahatlatan bir uygulamalar dizisi şeklinde yürümüştür. Ülkede eğitim adına adeta bir seferberlik ilanı demek olan münderis vakıflar meselesi bilhassa II. Abdülhamid Dönemi eğitim hayatının canlanması adına önemli bir yere sahiptir. Balkanlardan Ortadoğu'ya kadar yayılan Osmanlı vilayetlerinde bölgelerin sosyal ve ekonomik durumlarına göre sürecin mümkün mertebe yönetilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir. Kimi vilayetler başarılı bir idare sergileyip pek çok münderis vakfı kullanılabilir duruma getirirken kimileri maarif-evkâf koordinasyonunu sağlayamayıp başarısız olmuştur. Bu vakıf gelirlerinin en çok kullanıldığı alanlar bina yapım ve kiralınması ile birlikte maaşların ödenmesi iken taşra idarelerinde başka türlü gider kalemleri için de aynı gelir grubunun kullanıldığı olmuştur.

¹⁰⁵ BOA. MF. MKT. 491/25 (1317.Za.7/9 Mart 1900).

¹⁰⁶ BOA. Dâhiliye Hukuk Müşavirliği (DH. HMŞ). 26/50 (1322.M.15/1 Nisan 1904).

Maarif, Evkâf, Defter-i Hakani, Maliye ve Dâhiliye Nezâretlerinin müdahili olduğu evkâf-ı mûnderisenin maarife terki meselesi, son dönem Osmanlı bürokrasisinin mahiyet ve muamele tarzlarını göstermesi açısından da önemli örnekler içermektedir. Merkez-taşra ilişkileri açısından mühim karakter analizlerine imkân sağlayan örnekler, taşradaki memur kadrosunun süreç yönetimi hususundaki olanaklarına da ışık tutmaktadır. Bu örnekler incelendiğinde maarif ve evkâf ile birlikte mali yönetim konusundaki başarı/başarısızlıklar da kendini gösterir. Sürecin yönetilmesinde yaşanan bürokratik karmaşanın yanında vakıfların mûnderis olup olmadığı da önemli sorunların yaşanmasına neden oluyordu. Bu durumda bazen Dâhiliye Nezâreti çözüm için devreye girerken bazen de Sadaret'in hakemliğine başvuruluyordu. Netice itibariyle kurumlar arası eşgüdüm ve ortak aklın devreye sokulması ve talimata uygun hareket edilmesi gibi tavsiyelerde bulunuluyordu. Hususi talimatında haksız kazançların önüne geçilmek gibi bir amaç ortaya konmuşken yıllarca birilerinin kazanç kapısı hâline gelmiş olan mûnderis vakıflarla ilgili resmi tasarruflar bittabi hoşnutsuzluklar ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle zor durumda kalan idareciler devletin maddi manevi yardımlarına başvurmuştu.

Kaynaklar

• Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezâreti, Mektubi Kalemi

BOA. Babıali Evrak Odası Belgeleri

BOA. Dâhiliye Hukuk Müşaviriliği

BOA. Dâhiliye İdari Kısım Belgeleri

BOA. Dâhiliye Mektubi Kalemi Evrakı

BOA. İrade Dâhiliye

• Diğer Eserler

Abdurrahman Vefik (R. 1330/M. 1914). *Tekâlif kavaidi (İkinci Kısım)*, İstanbul: Kanaat Matbaası.

Akgündüz, A. (1996). *İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi*. İstanbul: OSAV Yayınları.

Evkâf-ı münderise talimatı (R.1325/M.1909-1910), İstanbul: Matbaa-i Amire.
<http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/kitaplar/550005200051000490004900095001140011500069.pdf>. (ET.15.11.2015).

Genç, M. (2014). Klasik Osmanlı sosyal-iktisadi sistemi ve vakıflar. *Vakıflar Dergisi (VD)*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 42, 9-19.

Güler, M. (2012). Osmanlı Devletinde vakıflar ve vakıf müessesesi. *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 317-342.

Hatemi, H. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyete vakıf. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 6, 1658-1678.

Karataş, Y. (2010). *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum (sosyal, ekonomik, idari ve demografik yapı)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Keçeci Kurt, S. (2014). *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi (1856/1914)*. Erzurum.

Kıray, E. (2008). *Osmanlı'da ekonomik yapı ve dış borçlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kırmızı, A. (2005). Usûl-i tadrîs hâlâ tarz-ı kadîm üzere: Konya Valisi Ferid Paşa'nın eğitimi ıslah çalışmaları. *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 19, 195-229.

Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*. Ankara: TTK Yayınları.

Mahmud Cevad (2002), *Maarif-i Umumiye Nezareti tarihçe-i teşkilat ve icraatı*, (yay. haz. Mustafa Ergün vd.), Ankara: MEB Yayınları.

Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye teşkilat ve idare tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat.

Öztürk, N. (1995). Evkâf-ı Hümayun Nezâreti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 11, 521-524.

Öztürk, N. Batılılaşma döneminde vakıfların çözülmesine yol açan uygulamalar. *VD*, 23, 297-310.

Somel, S. A. (2001). Bir mali sorun olarak Osmanlı son döneminde eğitim yatırımları ve vergilendirme meselesi. *Doğu Batı (Ekonomi)*, 4(17), 67-79.

Ünal, M. A. (2011). *Osmanlı tarih sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Ünal, U. (2015). *İkinci Meşrutiyet öncesi Osmanlı rüştiyeleri*. Ankara: TTK Yayınları.